

Acta Societatis Scientiarum Bohemicae

Řídí / Edited by
Jaroslav Pánek

Svazek / Volume 1

JAROSLAV PÁNEK – JIŘÍ PEŠEK – PETR VOREL

Velmocenské ambice v dějinách

The ambitions of powerful states in history

Uspořádal / Edited by Jaroslav Pánek

Učená společnost České republiky
Learned Society of the Czech Republic

Praha 2015

Vydáno s finanční podporou Akademie věd ČR

Akademie věd
České republiky

Vědecký redaktor:

Prof. PhDr. Jaroslav Pánek, DrSc.

Recenzenti:

Prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.

Prof. PhDr. Karel Rýdl, CSc.

Ilustrace/Illustrations:

Albrecht Dürer, Apokalypsa/Apocalypse

(Die heimlich Offenbarung Iohannis – Apocalypsis cum figuris, 1498)

© Jaroslav Pánek, Jiří Pešek, Petr Vorel, 2015

ISBN 978-80-905088-1-1

OBSAH / CONTENTS

Velmocenské ambice v dějinách
(Jaroslav Pánek)
– 7 –

The ambitions of powerful states in history
(Jaroslav Pánek)
– 11 –

Český velmocenský komplex pozdního středověku
(Petr Vorel)
– 15 –

Czech superpower complex of late Middle Ages
(Petr Vorel)
– 43 –

Mezi konfederací svéprávných zemí a absolutistickou monarchií.
Vývojové alternativy střední Evropy v 17. století
(Jaroslav Pánek)
– 59 –

*From Confederation of Autonomous Countries to Absolutist Monarchy.
Development Alternatives of Central Europe in the 17th century*
(Jaroslav Pánek)
– 91 –

Evropská vyhnání a vysídlení 20. století a velmoci
(Jiří Pešek)
– 103 –

European expulsion and displacement of the 20th century and the great powers
(Jiří Pešek)
– 133 –

Rejstřík / Index
– 139 –

Velmocenské ambice jako historický problém

Slovo úvodem

Problém přetváření geopolitické mapy Evropy a světa na počátku třetího tisíciletí podnítl v roce 2014 Učenou společnost České republiky k tomu, aby si zvolila jako společné téma několika přednášek *velmoci, velmocenské ambice a velmocenskou odpovědnost*. Tři členové IV. (humanitní a sociálně vědné) sekce Učené společnosti se k tomuto tématu vyjádřili z pozice svých výzkumů a ve výběru se věnovali problematice velmocí od pozdního středověku až téměř do současnosti. Přednášky potom přepracovali do podoby studií s vědomím, že samotný předmět je natolik aktuální a živý, že si i nyní podoba textů zachovává diskusní charakter.

Studie Petra Vorla se zaměřuje na otázku, do jaké míry mohl *pozdně středověký český stát* sehrávat úlohu regionální mocnosti v rámci *Svaté říše římské*. Vládci Českého království dokázali díky ekonomickému potenciálu své země a úspěšné politice za vlády posledních Přemyslovců a Karla IV. využít strategické polohy Čech a získali pro tuto zemi v rámci říše výsadní postavení. Ve 13. a 14. století představoval územně konsolidovaný český stát dlouhodobě nejvýznamnější dílčí státní útvar uvnitř říše, což se výrazně projevilo i na formování stavovského sebevědomí a pocitu vlastní důležitosti v prostředí českých vládnoucích vrstev. Tento aspekt významným způsobem ovlivnil také průběh husitské revoluce a náboženské reformace i následný vývoj ve druhé třetině 15. století. Možnosti dalšího pokračování lucemburského modelu „bohemocentrického“ uspořádání Svaté říše římské vzaly za své předčasným úmrtím Ladislava Habsburského († 1457). Obecné povědomí o vlastní důležitosti a dřívější dominantní roli českého státu uvnitř říše však ve vědomí stavovské obce (která byla v českém případě dlouhodobým nositelem státnosti) stále přetrvávalo. Výrazným způsobem se to pak projevilo v polovině osmdesátých let 15. století, kdy se říšští stavové dohodli na novém modelu politického uspořádání Římsko-německé říše, který již se začleněním českého státu do říše nepočítal. Česká stavovská obec však v té době byla ještě dostatečně silná na to, aby dokázala využít neobvyklé politické situace k uhájení středověkých práv českého

krále v říši. Samotný český stát sice nebyl od roku 1486 považován za součást nově konstituované Římsko-německé říše (její organizační struktury byly ustaveny roku 1495 již bez české účasti), nicméně české mocenské elitě se tehdy podařilo diplomaticky obhájit jak právo českého krále účastnit se v pozici kurfiřta volby císaře, tak i vrchní lenní právo českého krále vůči rozsáhlé síti drobných středověkých lén na říšském území. Tyto pozůstatky dřívějšího velmocenského postavení českého státu ve středověké říši pak sehrávaly významnou úlohu v říšské politice Habsburků i v průběhu 16. století.

Stať Jaroslava Pánka se zaměřuje na rekonstrukci střední Evropy po nástupu Habsburků na český a uherský trůn (1526) a na utváření dvou koncepcí státu a nakonec i dvojího pojetí budoucnosti *střední Evropy jako potenciální mocnosti*. Analyzuje základní rysy habsburské koncepce, které stanovil Ferdinand I. (1526–1564) a jež směřovaly od personální unie tří samostatných států k jejich postupnému provázání až na úroveň soudržné *habsburské monarchie* s pevnou centrální mocí panovníka. Ukazuje pozitivní stránky i slabiny stavovské konfederativní vize, zachycené v ústavní listině České konfederace z července 1619 a v navazujících smlouvách; jejich cílem bylo vytvoření volné *federace středoevropských zemí* s vysokou mírou participace šlechty a měšťanů na politické moci a s relativní náboženskou svobodou. Tyto principy byly v zásadním protikladu k habsburskému modelu, který byl založen na politickém, administrativním a konfesijním absolutismu. Habsburská koncepce zásluhou daleko větších finančních zdrojů a lepšího zajištění svazků s válečnými spojenci prokázala v poměrech 17. století mocenskou převahu, nikoli však ideovou nadřazenost. Studie upozorňuje na skutečnost, že střetání dvojího modelu velmocenské integrace Evropy má dodnes důsledky pro hodnocení nejen minulosti, ale i budoucnosti středoevropských států v Evropské unii.

Závěrečný text Jiřího Peška rozšiřuje srovnávací perspektivu do eurasijského prostoru a zkoumá *postoj velmocí ve 20. století k problematice etnických, jazykových, náboženských a „rasových“ menšin*. Od jejich formálního uznání (ve statistickém smyslu od druhé poloviny 19. století) a potenciální ochrany se tento postoj v důsledku rozmachu nacionalismu a hrůz první a druhé světové války (při zneužití minorit jako záminky pro expanzivní zájmy velmocí) změnil; prosadila se představa o nutnosti eliminovat negativní vliv menšin („státně nespolehlivého obyvatelstva“) na destabilizaci

národně homogenních států, což ospravedlňovalo provedení rozsáhlých nucených migrací jakožto nástroje k zajištění míru. Studie dokládá, že mnohamilionové transfery přinášely obrovské ztráty na přesunovaném obyvatelstvu, přičemž například ztráty sudetoněmeckého obyvatelstva při odsunu z území Československa po skončení druhé světové války byly v porovnání s ostatními nucenými migracemi poměrně velmi nízké. Konstatuje, že násilné migrace velkého rozsahu bylo možné uskutečnit pouze z vůle velmocí a že především na nich leží odpovědnost nejen za oběti těchto migrací, ale také za budoucí vývoj vztahů mezi evropskými státy a národy. Překonání předsudků při hodnocení nucených migrací, stejně jako při utváření nových vztahů mezi starousedlíky a migranty spočívá ovšem také na jednotlivých národech a regionálních či lokálních společnostech.

Jaroslav Pánek

The ambitions of powerful states in history

Introduction

In 2014 the issue of redrawing the geopolitical map of Europe and the world at the dawn of the third millennium inspired the Learned Society of the Czech Republic to select powerful states, the ambitions of the powerful states and the responsibility of powerful states as the common theme of several lectures. Three members of section IV (humanities and social science) of the Learned Society commented on this theme from the position of their research, and in their selection focussed on the matter of powerful states from the late Middle Ages almost up to the present. They reworked their lectures into studies in the knowledge that the actual subject is of such topical and acute importance that the current form of the texts retains the character of a discussion.

Petr Vorel's study focuses on the extent to which the *late medieval Czech state* could play the role of regional power within the context of the *Holy Roman Empire*. Thanks to the economic potential of their country and successful policy during the reign of the last Premyslid kings and Charles IV, the rulers of the Czech Kingdom could utilise the strategic position of the Czech lands and gain a privileged position for this country within the Empire. In the 13th and 14th centuries the Czech state with its consolidated territory long constituted the most significant individual state unit within the Empire, which was expressed strongly in the creation of the self-confidence of the Estates and feeling of own importance within the environment of the Czech ruling classes. And this aspect also had a significant influence on the course of the Hussite Revolution and religious reformation and also the subsequent developments in the second third of the 15th century. But the possibilities for the continuation of the Luxembourg model of the "Bohemocentric" organisation of the Holy Roman Empire came to an end with the untimely death of Ladislav of Habsburg († 1457). But the general awareness of own importance and earlier dominant role of the Czech state within the awareness of the Estates (which in the Czech case had long been the repository of statehood) continued. This was later expressed in a marked

manner in the mid-1480s, when the Imperial Estates agreed on a new model for the political organisation of the Roman-German Empire, which no longer assumed the inclusion of the Czech state. But the Czech Estates were still powerful enough at this time to be able to utilise the unusual political situation to defend the medieval right of the Czech king within the Empire. Although the Czech state itself was not considered a part of the newly constituted Roman-German Empire from 1486 (its organisational structures were established in 1495 without Czech participation), the Czech power elite of the time managed to effect a diplomatic defence of the right of the Czech king to participate in the position of elector of the emperor and the supreme feudal right of the Czech king with regard to the network of minor medieval fiefdoms on the territory of the empire. These remnants of the former status of the Czech state as a power in the medieval Empire later played a significant role in the imperial policy of the Habsburgs over the course of the 16th century.

Jaroslav Pánek's work focusses on the reconstruction of central Europe after the Habsburgs' accession to the Czech and Hungarian throne (1526) and the formation of two concepts of the state and the double conception of the future of *central Europe as a potential power*. He analyses the basic traits of the *Habsburg concept* designated by Ferdinand I (1526–1564) which lead from the personal union of three independent states to their gradual integration into a cohesive state with strong central power of the ruler. He illustrates the positive aspects and the weaknesses of the confederative vision of Estates recorded in the founding document of the Czech Confederation (*Confoederatio Bohemica*) from July 1619 and the treaties which followed on from it; their aim was to create a loose *federation of central European countries* with a high level of participation on the part of the nobility and burghers in political power and with relative religious freedom. These principles were in stark contrast to the Habsburg model, which was founded on political, administrative and confessional absolutism. Due to the greater financial resources and better ensuring of federations with military allies, the Habsburg concept demonstrated its predominance in terms of power under the conditions of the 17th century, but not in term of ideological superiority. The study illustrates the fact that the clash of the double model for the integration of powerful states in Europe has consequences that persist to this day for the evaluation of not only the

past, but also the future of central European states within the European Union.

The final text, written by Jiří Pešek, expands the comparative perspective to take in the Eurasian area and examines the *attitudes of powerful states in the 20th century on the matter of ethnic, linguistic, religious and “racial” minorities*. Since the time of their formal acknowledgment (in the statistical sense from the mid-19th century) and potential protection this attitude has changed as a result of the growth of nationalism and the horrors of the First and Second World War (when minorities were used as a pretext for the expansive interests of the powerful states); there was the establishment of a concept concerning the necessity of eliminating the negative impacts of minorities (“inhabitants unreliable to the state”) destabilising nationally homogenous states, which justified mass forced migrations as a means of ensuring peace. The study illustrates how the transfers of millions of people lead to massive losses amongst the transferred inhabitants, and yet the losses experienced by the Sudeten German inhabitants during the expulsion from Czechoslovakia after the end of the Second World War for example were relatively low compared with other forced migrations. He asserts that the large-scale forced migrations could only have been implemented from the will of the powerful states, and it is they who primarily bear responsibility for the victims of these migrations and the future development of relations between European states and nations. But naturally overcoming prejudices when evaluating forced migrations and the formation of relations between natives and migrants is also up to the individual peoples and the regional or local societies.

Jaroslav Pánek

Český velmocenský komplex pozdního středověku

PETR VOREL

Pro české dějiny představuje 15. století zásadní historický mezník v mnoha ohledech. Nemám na mysli jen samotnou mocenskou krizi počátku onoho věku, následnou husitskou reformaci a vleklou válku husitských Čech s císařem a celou říší.¹ Samotná husitská revoluce trvala jen relativně krátkou dobu a česká polní vojska by nemohla odolávat soustředěnému náporu křížových výprav, pokud by v zázemí neexistoval po řadu desetiletí budovaný účinný systém. Tedy nejen technické zázemí a taktická zkušenost z předchozích válek, ať už v Uhrách, v Pobaltí nebo v západní Evropě, ale i obecně sdílený pocit vlastní moci a důležitosti, který je pro české prostředí přelomu 14. a 15. století symptomatický.

Bez vnímání vlastní země jako mocenského, politického, kulturního i ekonomického centra širšího regionu oné doby nemohlo by se rozvinout domácí chiliastické hnutí, považující se za komunitu vyvolenou, jejímž posláním je napravit zkažený svět zkorumpované církve a vybudovat novou společnost. Bez tohoto vysokého mínění o sobě samých by česká šlechta nemohla být schopna odmítnout pokrevní následnost na královském trůnu, vědoma si možné vojenské intervence z ostatních částí říše.

Tyto dva extrémní jevy, provázející složitou náboženskou a politickou situaci v Čechách na počátku husitské revoluce,² měly nepochybně svoji souvislost s klíčovou rolí, kterou král a císař Karel IV. určil českému státu v rámci reformy říše *de iure* (Zlatou bulou z roku 1356) a kterou měl také možnost aplikovat v reálné politice *de facto*. Dlouhá desetiletí druhé poloviny 14. století, kdy král český zároveň vládl Svaté říši římské a kdy se mocenské centrum západního křesťanského světa nalézalo v Praze, jistě prohloubila v prostředí vládnoucí české elity ono obecně sdílené vědomí české

1 František ŠMAHEL, *Die Hussitische Revolution*, I-III, Stuttgart 2002; ke vztahu českých zemí k říši zde zvláště sv. III, s. 1819–1865.

2 Nad vývojovou anomálií českého středověkého prostředí se v širším kontextu husitské revoluce obsáhle zamýšlí František ŠMAHEL, *Idea národa v husitských Čechách*, Praha 2000, zde zvl. s. 283–285.

výjimečnosti, ale nemohla být dobou jeho vzniku. Kořeny tohoto jevu musely ležet mnohem hlouběji v dějinách střední Evropy; éra českých králů z lucemburského rodu jim pouze dodala širší regionální kontext (česko-francouzsko-lucemburský) a po právní stránce verifikovala roli, kterou český stát sehrával v rámci politiky říšské podstatně delší dobu.

Již dlouho před nástupem Lucemburků ovlivňovali čeští panovníci proces vnitřního vývoje středověké Svaté říše římské, a to v míře nikoli zanedbatelné. Na tomto konstatování není nic zásadně nového či překvapivého, co by předchozí generace historiků nevěděly.³ Pokud však sáhne po kterémkoli syntetickém zpracování středověkých dějin této říše z pera autorů, pocházejících z jazykově německého prostředí, pak je českým dějinám v rámci říše věnována jen zcela okrajová pozornost. A pokud již, pak hlavně v pozici kontrastní, podle které vždy, když došlo k oslabení centrální říšské moci (obvykle v důsledku vnitřní války mezi uchazeči o říšský trůn), začal růst vlivu českého panovníka, jehož expanzivní snahy byly pro říši ohrožením.

Pro syntézu říšských dějin jako dějin německých je pochopitelně mnohem jednodušší vyčlenit zvlášť oblast severní Itálie (jejíž vazby k říši byly už v pozdním středověku velmi volné) a na české země nahlížet jako na jedno z „okrajových říšských lén“,⁴ jehož panovník byl občas výbojný, ale po čase byl vždy donucen k „poslušnosti“. S touto jednoduchou, ale historicky nevěrohodnou zkratkou, se setkáváme jak u autorů německých,⁵ tak i u prací, vzniklých pod vlivem německé historiografie v jiných částech Evropy⁶ či

3 Petr SOMMER – Dušan TŘEŠTÍK – Josef ŽEMLIČKA (eds.) *Přemyslovci (Budování českého státu)*, Praha 2009; František ŠMAHEL – Lenka BOBKOVÁ (eds.), *Lucemburkové (Česká koruna uprostřed Evropy)*, Praha 2012.

4 Hermann CONRAD, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Band I, Frühzeit und Mittelalter, Karlsruhe 1962 (2. Auflage), s. 245–247.

5 Hlavní syntetické přehledy dějin říše z pera německých autorů viz Friedrich HEER, *Das Heilige Römische Reich*, Bern – München – Wien 1967 a Günter NAUMANN, *Deutsche Geschichte (Das Alte Reich 962–1806)*, Wiesbaden 2013 (3. Auflage). V roce 2006 (u příležitosti 200. výročí zániku Římsko-německé říše) vyšla řada publikací populárního charakteru. Starší bádání přehledně shrnuje obsáhlý ediční projekt, spojený s velkou výstavou, kterou organizovalo Deutsches Museum v Berlíně, viz *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation 962 bis 1806*, sv. I (962–1495) – sv. II (1495–1806), Berlin 2006.

6 V anglo-americkém prostředí přinášela hlavní informace o dějinách Svaté říše římské obsáhlá syntéza, kterou v několika postupně doplňovaných verzích v letech 1873–1904

v zámoří.⁷ Není pak divu, že v obsáhlejších syntézách, zahrnujících evropské či světové dějiny pozdního středověku, stojí buď dějiny říše a českého státu vedle sebe (jako by spolu vůbec nesouvisely),⁸ nebo je specifické po-

tvoril skotský historik James Bryce, žijící později v USA. Výsledná verze textu z roku 1904 pak opakovaně vycházela v mnoha vydáních na obou březích Atlantiku, viz James BRYCE, *The Holy Roman Empire*, New York 1966 (třetí dotisk brožovaného vydání z roku 1961 v nakladatelství Schocken Books). Tuto práci od konce šedesátých let na knižním trhu nahradil anglický překlad dějin říše z pera německého autora, viz Friedrich HEER, *The Holy Roman Empire*, London 2003 (čtvrtý dotisk překladu Janeta Sondheimera). Další významná syntéza celorožských středověkých dějin vznikla ve Francii, její překlad je již několik let k dispozici i českému čtenáři, viz Francis RAPP, *Le Saint Empire romain germanique. D'Otton le Grand à Charles Quint*, Paris 2000 (a další vydání) a Francis RAPP, *Svatá říše římská národa německého od Oty Velikého po Karla V.*, Praha – Litomyšl 2007.

- 7 Zajímavým způsobem si s nevyjasněným vztahem českých zemí ke středověké říši poradil pensylvánský historik R. Kieckhefer. Ve svých dějinách náboženských represí ve středověké říši nemohl pominout husitskou revoluci, ale protože se nejednalo o záležitost vycházející z „německého prostředí“, zabýval se jen ohlasem husitství v německých částech říše, resp. represemi vůči šíření „českého kacířství“ v tomto prostoru; viz Richard KIECKHEFER, *Repression of Heresy in Medieval Germany*, Philadelphia 1979, s. 83–98.

- 8 Díky Kamilu Kroftovi jsou české dějiny 13.–15. století již od meziválečné doby reprezentativním způsobem zastoupeny v nejvýznamnějším britském přehledu světových dějin středověku. Ani v tomto kontextu však nebyla zohledněna role českého státu uvnitř pozdní středověké říše a je podána paralelně s dějinami říše, které jsou interpretovány jako dějiny Německa. Pro starší dobu viz C. W. PREVITĚ-ORTON – Z. N. BROOKE (ed.), *Decline of Empire and Papacy*, Cambridge Medieval History, Volume VII, Cambridge 1932, zde P. J. BLOK – W. T. WAUGH, *Germany 1273–1313*, s. 78–112; W. T. WAUGH, *Germany: Lewis the Bavarian – Charles IV.*, s. 113–154 a Kamil KROFTA, *Bohemia in the Fourteenth Century*, s. 155–182. Pro 15. století analogicky viz C. W. PREVITĚ-ORTON – Z. N. BROOKE (ed.), *The Close of the Middle Ages*, Cambridge Medieval History, Volume VIII, Cambridge 1936, zde Kamil KROFTA, *John Hus*, s. 45–64 a TÝŽ, *Bohemia in the Fifteenth Century*, s. 65–155 a R. G. D. LAFFAN, *The Empire in the Fifteenth Century*, s. 116–157. V mladším italském překladu tytéž kapitoly (jen jinak řazené) viz Z. N. BROOKE – C. W. PREVITĚ-ORTON – J. R. TANNER (ed.), *Storia del Mondo Medievale*, Volume settimo, Milano 1981; zde Kamil KROFTA, *La Boemia nel XIV secolo*, s. 142–197 a R. G. D. LAFFAN, *L'impero nel XV secolo*, s. 198–245. Toto „oddělení“ dějin českých a říšských přejímá (jen v rozsahově redukované podobě) v novější verzi i Christopher ALLMAND (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, Volume VII (c. 1415 – c. 1500), Cambridge 1998; zde Tom SCOTT, *Germany and the Empire*, s. 337–366 a John KLASSEN, *Hus, the Hussites and Bohemia*, s. 367–391; stejný interpretační princip ale nalézáme i v novějších syntetic-

stavení českého státu v evropských dějinách oné doby zcela pomínuto a nahrazeno jen zmínkou o husitské reformaci bez vysvětlení širších okolností státoprávních.⁹

Z české strany tomu bývá obvykle naopak. Starší česká historiografie věnovala obrovské úsilí především tomu, aby pramenně prokázala skutečnost, že Království české ve vrcholném středověku nebylo říšským lénem¹⁰ a že se vyvíjelo na říši zcela nezávisle, byť někteří čeští panovníci (a zvláště ti, kteří získali i císařskou korunu) do říšských dějin významně zasáhli.¹¹ Tuto koncepci akceptovaly starší syntézy českých středověkých dějin. I pro ně bylo podstatně jednodušší interpretovat dějiny českého státu nezávisle na dějinách říšských. Nešlo jen o politickou aktualizaci poválečného období, kdy byl jakýkoli dřívější historický vztah k německému prostředí považován za nežádoucí a samotný pojem „říše“ byl diskreditován jeho ztotožněním s nacistickou „třetí říší“.¹² I česká marxistická historiografie padesátých až osmdesátých let 20. století z hlediska interpretačního navázala na starší koncepce českých národních dějin od dob Františka Palackého (které k vývoji v pozdně středověké říši ve větší míře nepřihlížely), pouze prohloubila onu bariéru, která způsobuje obtíže v pochopení významu českých zemí v rámci širšího středoevropského regionu v období pozdního středověku.

V důsledku těchto dvou zcela odlišných přístupů tak ještě i počátkem 21. století stále přetrvává poměrně nelogická situace: Přestože český stát období středověku představoval po určitou dobu (zcela nepochybně v druhé polovině 14. století) ekonomické, mocenské a kulturní centrum Sváté

kých pracích, týkajících se evropských dějin jako celku. Viz např. Wolfgang REINHARD, *Geschichte der Staatsgewalt (Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart)*, München 2000, s. 52–56 „Deutschland (Reich)“ a s. 76–80 „Böhmen, Polen, Ungarn“.

9 Robert FOSSIER (ed.), *The Cambridge Illustrated History of the Middle Ages*, III (1250–1520), Cambridge 1997, s. 145–146, 344–346.

10 Jiří VESELÝ, *K otázce lenního vztahu k římské říši v českých dějinách*, Sborník archivních prací 29, 1979, s. 56–116.

11 Problematikou celoríšských aktivit českých králů doby lucemburské se zabývali zvláště František KAVKA, *Vláda Karla IV. za jeho císařství (1355–1378)*, I–II, Praha 1993, a Lenka BOBKOVÁ, *Velké dějiny země Koruny české*, IV/a (1310–1402), Praha – Lito-myšl 2003, zvl. s. 318–324.

12 Václav VANĚČEK, *Stát Přemyslovců a středověká „říše“*, Praha 1946.

říše římské,¹³ česká historiografie zatím nedospěla k tomu, aby zpracovala vlastní interpretaci dějin této říše. Naopak ze strany německé máme k dispozici několik podrobně zpracovaných interpretací dějin středověké říše (a nespočet z nich odvozených popularizačních prací), ale žádná nedokázala překročit pomyslný stín německých národních dějin a zohlednit onen podstatný vliv českého státu na vnitroříšský vývoj v období pozdního středověku.

Možná je to tím, že domácím historikům je přeci jen lépe v „bezpečí“ české kotliny. Akceptování historického vývoje českého státu jako země, která na sklonku středověku velmi aktivně ovlivňovala dějiny Svaté říše římské jako celku, přináší příliš mnoho interpretačních komplikací. Jak jinak si vysvětlit, že i nejnovější souhrnné dílo o českých dějinách 15. století (jinak mimořádně kvalitní a obsažné, vytvořené většinou významnými současnými českými medievisty),¹⁴ si výše zmíněnou otázku vůbec neklade a vliv vývoje v českých zemích (které po většinu 15. století zůstávaly *de iure* součástí Svaté říše římské) na samotné dějiny říše v oné době nijak obecněji nezohledňuje?

Z druhé (německé) strany je to možná tím, že autoři, kteří kdy přistoupili ke zpracování syntetických dějin pozdně středověké Svaté říše římské, se jen částečně řídili požadavkem císaře Karla IV. a neosvojili si všechny tři hlavní jazyky pozdně středověké říše (italštinu, němčinu a češtinu). Z dosavadních souhrnných zpracování říšských dějin tak v důsledku primární jazykové bariéry úplně uniká kontext český, redukovaný obvykle jen na otázku „nežádoucí“ rozpínavosti Přemysla Otakara II. v době vládní krize

13 Eduard WINTER, *Frühhumanismus – Seine Entwicklung in Böhmen und deren europäische Bedeutung für die Kirchenreformbestrebungen im 14. Jahrhundert*, Berlin 1964; Ivan HLAVÁČEK, *Prag als Aufenthaltsort westeuropäischer geistlicher Fürsten in der Zeit Karls IV.*, in: W. Eberhard – H. Lemberg – H.-D. Heimann – R. Luft (Hgg.), *Westmitteleuropa Ostmitteleuropa – Vergleiche und Beziehungen* (Festschrift für Ferdinand Seibt zum 65. Geburtstag), Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Band 70, München 1992, s. 153–163; Václav LEDVINKA, *Praha pod vládou lucemburské dynastie*, in: *Lucemburská Praha 1310–1437*, Praha 2006, s. 13–41; Jiří KUTHAN, *Praha jako sídelní město vládařů Svaté říše římské*, in: E. Doležalová – R. Šimůnek – D. Dvořáčková – A. Pořízka (ed.), *Od knížat ke králům* (Sborník u příležitosti 60. narozenin Josefa Žemličky), Praha 2007, s. 309–324.

14 Pavlína CERMANOVÁ – Robert NOVOTNÝ – Pavel SOUKUP (ed.), *Husitské století*, Praha 2014.

v říši, odstrašující důsledky expanze „českých kacířů“ doby husitské a podobně. Podle mého názoru však nelze zpracovat koncepčně novou syntézu dějin středověké Svaté říše římské bez schopnosti běžně pracovat – vedle základní pramenné latiny – se zdroji, publikovanými německy, italsky a česky.

Dosavadní interpretace středověkých říšských dějin ze strany české a německé (či rakouské)¹⁵ se z větší části mýjejí a nenalézají logický průsečík; podle mého názoru především proto, že se jen velmi těžko odpoutávají od fragmentární národní interpretace dějin, vzniklé v souvislosti s procesem utváření moderních národních států v 19. století a podstatným způsobem ovlivňující i historiografii 20. století.¹⁶

Nemám v úmyslu výše popsanou situaci změnit. K tomu (předpokládám) již v dohledné době dospěje nastupující generace medievistů, která není zatížena bariérami dřívějších koncepcí úzce národních dějin a nepociťuje ani handicap jazykový. Mladí čeští historici mají v tomto směru situaci o něco těžší, ale o to lákavější, neboť vstupují na „pole neorané“ – žádná starší domácí syntéza středověkých dějin Svaté říše římské, podaná z české perspektivy, dosud nebyla zveřejněna.

15 Z rakouské perspektivy je dominantní postavení českého státu ve středověké říši vnímáno reálněji, než z perspektivy německé, zřejmě i proto, že v období raného novověku se rakouští Habsburkové pokoušeli navázat na „bohemicentrickou“ podobu říše, arcit' s přesunem hlavní váhy habsburského soustátí do rakouských dědičných zemí v Podunají. Viz Lothar HÖBELT, *Von Worms bis Münster (Reich und Österreich im Zeitalter der habsburgischen Hegemonie, der Glaubensspaltung und der Türkengefahr)*, in: W. Brauneder – L. Höbelt (Hgg.), *Sacrum Imperium – Das Reich und Österreich*, Wien – München – Berlin 1996, s. 131–161; hodnocení klíčového významu českých zemí v pozdně středověké říši zde na s. 134.

16 Český pohled na vztah českého státu ke středověké a raně novověké říši zpřístupnili jazykově německému odbornému publiku Jaroslav PÁNEK, *Der tschechische Blick auf die Reichsgeschichte und die spezifische Stellung des böhmischen Staates*, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 53, 2004, Heft 3, s. 373–390, a Petr VOREL, *Die Länder der böhmischen Krone und das Heilige Römische Reich in der Frühen Neuzeit*, in: J. Pešek – P. Vorel (Hgg.), *Neue tschechische Interpretationen der Fragen des tschechisch-deutschen Zusammenlebens (47. Deutscher Historikertag / Dresden 2008 – Die Vorträge der tschechischen Gastsection)*, Magdeburg 2011, s. 21–32. Nejnověji též viz Jaroslav PÁNEK, *Bohemia and the Empire: Acceptance and Rejection*, in: R. J. W. Evans – P. H. Wilson, *The Holy Roman Empire 1495–1806 (A European Perspective)*, Brill's Companions to European History, Volume I, Leiden – Boston 2012, s. 121–142.

Ani z hlediska formování historického vědomí však není tato situace jednoduchá. Český čtenář se bude jen těžko ztotožňovat s myšlenkou, že naše země byla ve svých dějinách významnou evropskou velmocí, když je mu po mnoho generací vštěpováno něco jiného. Také německý či rakouský čtenář bude s velkou nedůvěrou nahlížet na dějinnou interpretaci, podle které se na vývoji něčeho tak „ryze německého“, jako byla středověká Svátá říše římská, podstatným způsobem podílela elitní vrstva české společnosti (a to české nejen ve smyslu zemském – „Bohemi“, ale i jazykovém – „Češi“).

Ale proč ne? V rámci středověké Sváté říše římské dlouhodobě neexistoval rozsáhlejší a územně konsolidovanější stát, než byl ten český. O důvodech vzniku této situace se historici dohadují, neboť pramenná základna je jen velmi chudá. Víme, že český stát se od samého svého vzniku vyvíjel výrazně jinak než sousední území, která v době „stěhování národů“ osídlili a jazykově dominantně překryli Slované.¹⁷ Bylo tou hlavní odlišností českého státu jeho územní utváření, pevně dané geografickou zvláštností (jinde v Evropě nebývalou) dobře bránitelné české kotliny, chráněné hradbou hor a lesů? Nebo snad klíčová role Čech v raně středověkém obchodu s otroky, díky níž zde rychleji vznikla pevnější mocenská organizační struktura? Či snad bohatá nálezště stříbra, díky kterým měla česká knížata ve srovnání se svými sousedy podstatně větší ekonomické zdroje k financování svého vojska?

V rámci tohoto příspěvku není prostor k detailnějšímu zamyšlení nad touto otázkou. Myslím však, že ani mezi historiky, zabývajícími se nejstarším obdobím českých dějin, nebude sporu o tom, že z torzálně dochovaných pramenů vystupuje právě mimořádný vojenský potenciál českého státu jako ona zvláštnost, která umožňovala českým knížatům úspěšně čelit nepřátelským útokům a aktivně prosazovat i vlastní expanzivní politiku. Od samotných počátků kontinuálního vývoje českého státu v 10. století se české mocenské elity podílely na utváření vnitřní struktury říše a představovaly pro její vládcy důležité partnery (nebo protivníky).

Základním předpokladem dlouhodobého fungování těchto vztahů byl výše zmíněný vojenský potenciál. Bez této kvality by se česká knížata mocenskému tlaku expanzivního západního souseda neubránila; bez této kva-

17 Nicholas OSTLER, *Empires of the Word (A Language History of the World)*, London – New York – Toronto – Sydney 2006, s. 309–314 a mapa „The Language Distribution in Europe 500 AD“ na s. 275.

lity by pro císaře ani nebylo spojenectví s českými knížaty tak užitečné. Pro středověké císaře byl partnerem jen ten, koho si nedokázali vojensky podmanit. Také královský titul nezískala česká středověká knížata jen tak z rozmaru toho či onoho císaře, ale vynutila si jej (až v době, kdy byl český stát vnímán jako součást říše, což je podstatný rozdíl ve srovnání s vývojem státnosti polské či uherské) jako podmínku setrvání ve spojeneckých vztazích. Zvláště dobře máme tuto situaci dokumentována na přelomu 12. a 13. století, kdy Přemysl Otakar I. získal dědičný královský titul. Jeho osobou začínají dvě století zcela zjevné dominance Království českého v rámci Svaté říše římské, kdy král český svým mocenským vlivem i disponibilními ekonomickými a vojenskými prostředky výrazně vynikal nad všemi teritoriálními říšskými knížaty. Uvnitř říše představoval král český vedle moci císařské vlastně hlavní dlouhodobý stabilní mocenský prvek. Tato vývojová bipolarita je zvláště zřejmá v dobách výrazného oslabení císařské moci či úplného bezvládí.

Ony zmíněné starší vývojové tendence kulminují v polovině 14. století v osobě Karla IV., který jako první z králů českých získal přímou vládu v říši. Bez podstatně starších vazeb by však český král Karel Lucemburský těžko mohl (jakožto císař) při přípravě hlavního říšského zákona uvažovat o takovém uspořádání, které stavělo země Koruny české v rámci říše tak výrazně do popředí.¹⁸ Pokud měla říšská knížata onu císařem navrženou a listinně definovanou podobu říše přijmout za svou (což z hlediska diplomatického nebylo nic jednoduchého), pak se nemohlo jednat o žádnou systematicky převratnou novinku, ale z podstatné části jen o potvrzení staršího dlouhodobě trvajících stavu, který již byl v principu obecně akceptovatelný.¹⁹ A to jak z hlediska tradičního vnitřního strukturálního členění říše (říšské vikariáty), politického vlivu volitelů císaře (kurfiřtů), ale i jazykové reality říše v polovině 14. století. Ve Zlaté bule Karla IV. z roku 1356 jsou na roveň postaveny jazyk italský, užívaný na jihovýchodním okraji říše, dále jazyk německý, tvořený tehdy poměrně pestrou směsí regionálních dialektů hornoněmeckých a dolnoněmeckých (navzájem obtížně srozumitelných),²⁰ ale také jazyk slovanský (v té době ještě nediferencovaný v pozděj-

18 H. CONRAD, *Deutsche Rechtsgeschichte*, I, s. 192.

19 Kamil KROFTA, *La Boemia nel XIV secolo*, in: Z. N. BROOKE – C. W. PREVITÉ-ORTON – J. R. TANNER (ed.), *Storia del Mondo Medievale*, VII, s. 83–116.

20 T. SCOTT, *Germany and the Empire*, s. 337–338.

ší národní jazyky a obecně srozumitelný jak slovanskému obyvatelstvu, obývajícimu země příslušející k říši, tak sousední oblasti vlády panovníků polských, uherských i jihoslovanských).

V rámci tehdejší Svaté říše římské tvořilo území s převažujícím či výrazným slovanským obyvatelstvem velmi podstatnou část, a to nejen v samotných Čechách a na Moravě (a stále ještě ve větší části Lužice a Slezska), ale i v Horní Falci, Sasku, Braniborsku, Meklenbursku, Pomořanech a většinou též v jižní části habsburských dědičných zemí (Kraňsko, Korutany, jižní Štýrsko). Z hlediska rozsahu běžného užívání mateřského jazyka byla „slovanská“ část říše nepochybně územně podstatně rozlehlejší, než její část „italská“. Jako jazyk vládnoucí aristokratické vrstvy a vladařského dvora, uplatňující se i v soudobé diplomacii a písemnictví, byl však tento tehdy ještě společný slovanský jazyk užíván v rámci říše jen v Království českém a v Markrabství moravském (a v některých slezských knížectvích), kde se později vyvinul v současnou spisovnou češtinu.²¹ Pokud tedy císař Karel IV. ustanovil, že každý ze světských kurfiřtů je povinen (vedle latiny) ovládat všechny tři hlavní „živé“ diplomatické jazyky Svaté říše římské (italštinu, němčinu a češtinu),²² pak se nejednalo jen o nějakou anachronickou nacionálně motivovanou libůstku Karla Lucemburského jako krále českého (jak se lze dočíst v některých starších zpracováních dějin říše), ale o zcela praktické ustanovení, reflektující tehdejší jazykovou realitu.

Status quo, který se Karel IV. pokusil vtělit do základního říšského zákona roku 1356, nejen odrážel tehdejší dominantní postavení českého státu v říši, ale doba tohoto vladaře také vysvětluje, jaký význam sehraval vojensky a ekonomicky silný český stát v předchozích obdobích. Na jednu stranu byl český stát na vývoji v říši do značné míry nezávislý, přesto však není pochyby o jeho sounáležitosti s tímto nadstátním útvarem. Ale nejen to. Ve středověkých dějinách říše představoval český stát jednu z mála pevných mocenských konstant, o jejíž podporu se ucházeli potenciální zájemci v zápase o říšskou korunu (pokud měli českým panovníkům co nabídnout), podobně jako se v zápase o vládu v Čechách v určitých fázích dějinného

21 J. KLASSEN, *Hus, the Hussites and Bohemia*, s. 367–368.

22 Herbert GRUNDMANN, *Die Goldene Bulle von 1356*, in: B. Gebhardt, *Handbuch der Deutschen Geschichte*, Band 1: Frühzeit und Mittelalter, Stuttgart 1960 (8. Auflage, 5. Nachdruck; Hg. H. Grundmann), § 179, s. 462–465; Lenka BOBKOVÁ, *Zlatá bula Karla IV.*, in: F. Šmahel – L. Bobková (eds.), *Lucemburkové*, s. 245–247.

vývoje ucházela domácí knížata o podporu císařské moci (pokud měla císaři co nabídnout).

Český stát se (na rozdíl od většiny „běžných“ středověkých teritoriálních říšských knížectví) opakovaně nerozpadal na dílčí územní celky v důsledku dělení majetku v panovnické rodině. Jako jediný stát v Evropě si uchoval v podstatě stále stejné hranice (vymezené přirozeným utvářením terénu) i sídelní panovnické město, které se od 10. století nalézá stále v Praze. Český středověký stát, od 13. století jediné dědičné království uvnitř říše, představoval z hlediska tehdejší poměrně složité struktury říše významný stabilizační prvek, o který se v případě potřeby mohla opírat císařská moc ve svém zápase s říšskou opozicí, při obraně před společným nepřítelem (mongolská invaze ve 13. století) či při územní expanzi. Proto bylo posilování vlivu českého panovníka vnímáno mezi říšskými knížaty jako latentní nebezpečí, kterému je třeba čelit. Když však nakonec český král Karel Lucemburský přeci jenom získal říšskou korunu, znamenalo to pro říši (ve srovnání s dobou bezprostředně předcházející i bezprostředně následující) relativně dlouhé období stabilního a vcelku mírového života. V době pozdního středověku si říše zvykla na soužití se silným českým státem a chtě-nechtě akceptovala krále českého jako nejmocnějšího z vládců uvnitř říše.²³ Za císaře Karla IV. pak byl tento dlouhodobý vývoj završen i přesunem hlavního centra říše do Čech²⁴ a jednoznačným upevněním pozice českého krále jako hlavního ze sedmi volitelů nového vládce říše (tzv. kurfiřtů).

Jsem si pochopitelně vědom, že hovořím-li o středověkém českém státě jako o evropské velmoci, může toto konstatování působit na první dojem nepatřičně.²⁵ Je však nutné brát ohled na dobový kontext. Nemůžeme pou-

23 J. R. TANNER – C. W. PREVITÉ-ORTON – Z. N. BROOKE (ed.), *Decline of Empire and Papacy*, mapová příloha, Map. 67 „Germany at the death of Charles IV“.

24 Peter MORAW, *The Court of the German Kings and of the Emperor at the end of the Middle Ages*, in: R. G. Asch – A. M. Birke (edd.), *Princes, Patronage, and the Nobility (The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450–1650)*, Oxford 1991, s. 103–137 (zde s. 112; autor srovnává význam pražského císařského dvora Karla IV. s podstatně skromnější situací jeho následovníků na císařském trůnu v druhé polovině 15. století).

25 Smyslem této studie není snaha o oživení nějakého historického mýtu z dávných českých dějin, kteréžto aktivity z dob minulých vtipným způsobem komentoval František ŠMAHEL, *Bývali Čechové statní jonáci: konstrukce a rekonstrukce české národní historie s pomocí „velké“ středověké minulosti*, in: E. Doležalová – R. Šimůnek – D. Dvořáč-

žít geopolitická měřítká moderní doby nebo srovnání s raně novověkými centralizovanými evropskými monarchiemi. Musíme brát v potaz, jakou reálnou mocí disponovala středověká říšská knížata či sami císaři (formálně nejvyšší představitelé světské moci v západním křesťanstvu) v posuzované době. Český stát, konsolidovaný ve svých přírodních hranicích a relativně brzy centralizovaný, se od sousedních říšských teritorií odlišoval nejen dlouhodobou územní celistvostí (neboť vláda se nedělila mezi členy panovnického rodu), nadstandardními vlastními ekonomickými zdroji (získávanými exploatací bohatých nalezišť domácího stříbra), ale také výrazně profilovanou státní ideou, vázanou k osobě historického přemyslovského panovníka (svatého Václava). Nositelem státnosti pak nebyl jen panovnický rod (jak tomu bylo obvykle v lenních říšských strukturách), ale historicky vzato velmi brzy také domácí elita z řad úřednické a vojenské aristokracie (později konstituovaná jako stavovská obec). Díky tomu mohl český stát jako celek „přežít“ bez zásadních změn i hluboké mocenské krize a dlouhá období faktické neexistence panovnické moci, kterýžto aspekt nabyl mimořádné důležitosti jak na přelomu 13. a 14. století, tak právě ve století patnáctém. Žádnou srovnatelnou analogii nemáme k dispozici nejen v dějinách Svaté říše římské, ale ani v evropských středověkých dějinách v širším geopolitickém kontextu.

Nemůžeme přesně pramenně prokázat okolnosti vzniku neobvyklého postavení českého státu v rámci říše v průběhu 10.–12. století, díky němuž zaujal uvnitř oné říše ve 13. a 14. století postavení významné regionální mocnosti. Víme však, jakým způsobem a za jakých okolností český stát své velmocenské postavení ztratil a jak tento vývoj souvisel s jeho rolí v rámci Svaté říše římské. Právě na tuto závěrečnou fázi koexistence českého státu s pozdně středověkou říší je zaměřen tento příspěvek. Z české perspektivy je totiž lépe zřetelné, jaké problémy přinesla samotná Svaté říši římské postupná „rozluka“ s českým státem, probíhající v několika fázích od samého počátku 15. století a *de iure* završená roku 1495.²⁶

ková – A. Pořízka (ed.), *Od knížat ke králům*, s. 12–22. Případné akceptování klíčového postavení českých zemí v rámci pozdně středověké říše je podle mého názoru významnější pro interpretaci společných dějin Svaté říše římské, nikoli pro národní dějiny české.

26 Petr VOREL, *Státoprávní vyčlenění českých zemí ze Svaté říše římské (Důsledky říšské reformy Maxmiliána I.)*, *Český časopis historický* 111, 2013, s. 743–804.

Ztráta mocenského těžiště, nalézajícího se v rámci pozdně středověké říše dlouhodobě v českých zemích, způsobila v průběhu 15. století výrazné vychýlení a následnou destabilizaci říšských mocenských struktur. Nešlo jen o obecnou krizi církve a společnosti, provázející ekonomickou stagnaci oné doby, ale o systémovou změnu, spějící k nějaké zásadní říšské reformě. Dlouhodobým propojením české královské moci s mocí císařskou se vytvořil poměrně složitý systém mocenských a lenních vztahů, který byl vnitřní válkou v říši narušen. Bezprecedentní opakovaná a neúspěšná společná válečná tažení říšského vojska na někdejší centrum říše, které odmítalo přijmout tehdejšího císaře Zikmunda za krále českého (již řadu let probíhající česká církevní reforma²⁷ byla jen vhodnou záminkou už v případě první křížové výpravy),²⁸ ukázala slabost starého lenního systému, na kterém byla středověká říše založena.

Český stát byl v té době stále ještě dostatečně silný, aby ve výsledku dokázal z vlastních zdrojů odolat společnému tlaku císařské i papežské moci. Se ztrátou někdejšího hlavního mocenského centra (neboť český stát se během husitských válek ocitl v pozici hlavního nepřítele říše) se však nedokázala rychle vypořádat formou nějaké strukturální změny samotná Svátá říše římská. Neobjevila se jiná mocenská alternativa. Císař Zikmund ve skutečnosti nenabídl říšským knížatům jiné řešení,²⁹ než perspektivu zpětného ovládnutí českého státu vojenskou silou a návrat k bohemocentrickému modelu, což se mu dlouho nedařilo. V první fázi, tedy v druhé polovině třicátých let 15. století, se zmíněná změna jevila jen jako přechodný stav. Kompromisní dohoda císaře a krále Zikmunda Lucemburského s českými stavy (včetně dohody o akceptování utrakvismu jako specifické české formy katolické církve)³⁰ a následný nástup českého krále Albrechta Habsbur-

27 František ŠMAHEL, *Husitská revoluce, IV. Epilog bouřlivého věku*, Praha 1993, s. 118–125.

28 František ŠMAHEL, *Pax externa et interna - Vom Heiligen Krieg zur erzwungenen Toleranz im hussitischen Böhmen (1419–1485)*, in: A. Patschkowsky – Harald Zimmermann (Hgg.), *Toleranz im Mittelalter, Vorträge und Forschungen des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte* 45, 1998, s. 221–273.

29 Heinz ANGERMAIER, *Die Reichsreform 1410–1555 (Die Staatsproblematik in Deutschland zwischen Mittelalter und Gegenwart)*, München 1984, s. 51–99.

30 Winfried EBERHARD, *Der Weg zur Koexistenz (Kaiser Sigmund und das Ende der hussitischen Revolution)*, Bohemia 33, 1992, s. 1–43.

ského na říšský trůn³¹ byly vnímány jako cesta k obnovení „starých dobrých časů“, kdy měl silný císař k dispozici bohaté zázemí českých zemí (navíc rozšířené o část dědičných zemí rakouských a sousední Uhry, ležící mimo říši).

Tato starší „bohemocentrická“ verze možného následného vývoje říše nebyla v zásadě narušena ani předčasnou smrtí Albrechta Habsburského (†1439), neboť po něm zůstal následník trůnu, pozdější král český a uherský Ladislav Habsburský (přezdívaný „Pohrobek“, neboť se narodil až po otcově smrti). Ten pochopitelně nemohl být kolegiem kurfiřtů volen za panovníka v říši, ale jakmile byl živý „dědic“ lucemburské moci na světě, bylo vcelku logické předpokládat, že v dospělosti bude vážným a velmi silným uchazečem o říšskou korunu.

Volba Ladislavova vzdáleného prastrýce Fridricha Habsburského (jako císař Fridrich III.) králem římským roku 1440 byla vnímána jen jako určité přechodné období. Fridrich Habsburský sám neměl k dispozici žádné významné mocenské zázemí; o část zděděných rakouských zemí se musel dělit s příbuznými. Ve srovnání s nedávno zemřelými vládci říše Zikmundem Lucemburským (†1437) a Albrechtem Habsburským (†1439) byl Fridrich III. panovníkem prakticky bezmocným, který neměl politický vliv ani ekonomické prostředky ke skutečné vládě v říši. Byl jen „náhradníkem“, který se stal zároveň poručíkem novorozeného Ladislava Habsburského, očekávaného budoucího císaře.

Doba překotných zvratů od počátku husitské revoluce do volby Fridricha III. králem římským trvala jen dvě desetiletí. Násilnosti husitských válek (jednoznačně zahájené invazí říšských vojsk do Čech v rámci tzv. křížových výprav ve dvacátých letech 15. století) a český utrakvismus (systematicky interpretovaný v ostatních částech říše jako kacířské hnutí) sice vyhloubily pomyslné hluboké příkopy mezi českým státem a říší, nepřerušily však úplně vývojovou kontinuitu lucemburské éry.³² I na počátku čtyřicátých let 15. století stále ještě nalézáme ve vysoké politice některé osob-

31 Günter HÖDL, *Albrecht II. Königtum, Reichsregierung und Reichsreform 1438–1439*, Wien 1978.

32 S účastí krále českého na správě říše stále počítaly reformní návrh ze čtyřicátých a padesátých let 15. století, viz Karl ZEUMER (ed.), *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Reichsverfassung im Mittelalter und Neuzeit*, Erster Teil (Von Otto II. bis Friedrich III.), Tübingen 1913, č. 167, s. 265–266 „Privatvorschlag zur Reichsreform

nosti z doby předhusitské. Významným nositelem oné vývojové kontinuity byl například říšský kancléř Kašpar Šlik, původně chebský měšťan, který díky svým jazykovým dovednostem (včetně plynné znalosti češtiny) vedl říšskou i českou kancelář Zikmunda Lucemburského, Albrechta Habsburského a ještě i v počátcích říšské vlády Fridricha III.

Česká mocenská elita v té době nahlížela na říši s jistým despektem, i když se stále svým způsobem pokládala za její součást. Vždyť Království české se dokázalo samo svými silami ubránit několika organizovaným útokům říšského vojska.³³ Ani nově zavedená celoříšská daň, určená na „českou válku“, nedokázala motivovat říšské žoldnéře k dostatečnému bojovému odhodlání. Přes odpor císaře i papeže si dokázal český stát obhájit vlastní většinově přijatý utrakvistický model katolického náboženství, který byl sice mimo české země označován za kacířství, ale musel být nakonec koncilem akceptován.³⁴ Český utrakvismus ve skutečnosti nepřinášel žádné zásadní věroučné či církevně organizační novinky (sám se považoval za součást katolické církve), ale samotná skutečnost, že se v jedné zemi křesťanského světa podařilo vyvzdorovat svou vlastní cestu proti vůli papežské kurie (v dějinách západního středověkého křesťanství v takovém rozsahu poprvé), měla pro vývoj evropské reformace mimořádnou symbolickou hodnotu.³⁵

Nedávná vítězství nad říšskou i papežskou mocí na poli válečném i náboženském výrazně podpořila vlastní sebevědomí českých mocenských elit. Tomu napomáhala i dobrá znalost konkrétních reálií: Jakou moc může mít říše, jejíž vládce má ve skutečnosti méně peněz, než kde který z českých magnátů? Vždyť i několik vlivných vladařských rodů 15. století získalo své postavení díky českým Lucemburkům, jako třeba mantovští Gonzagové. A skutečnost, že Markrabstvím braniborským (podle ustanovení Karla IV.

(Auszug) – 1442“. Obecněji k této záležitosti v širším časovém horizontu viz H. ANGERMEIER, *Die Reichsreform 1410–1555*, München 1984.

33 Norman HOULEY, *The Later Crusades from Lyons to Alcazar 1274–1580*, Oxford 1995, s. 249–259.

34 Harald ZIMMERMANN (ed.), *Thomas Ebendorfer – Diarium sive Tractatus cum Boemis (1433–1436)*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicum Nova series XXV, Hannover 2010.

35 Winfried EBERHARD, *Entstehungsbedingungen für öffentliche Toleranz am Beispiel des Kuttenberger Religionsfriedens von 1485*, *Communio viatorum* 19, 1986, s. 129–154.

neodcizitelnou součástí Koruny české) odměnil císař Zikmund roku 1417 právě Hohenzollerny, pociťovala česká aristokracie jako újmu nejen kvůli samotnému zmenšení územního rozsahu Koruny české, ale také proto, že Zikmund Lucemburský tuto zemi „zaprodal“ rodu s tak nízkým původem (tak byli v Čechách vnímáni dědiční norimberští purkrabí, tedy císařští služebníci druhého řádu, i když Hohenzollernové již od poloviny 14. století sami vládli v menších říšských teritoriálních knížectvích Ansbach a Kulmbach).

K růstu vlastního sebevědomí českých šlechtických elit v polovině 15. století přispívala i skutečnost, že český kralevic (Ladislav Habsburský) byl u svého poručníka Fridricha III. vychováván jako možný budoucí vládce říše. Proto i skupina českých šlechticů, kteří vytvářeli mladému Habsburkovi společnost, byla připravována k budoucím rolím diplomatů nejen českých, ale i říšských. Pro císaře Fridricha III. představovala v prvních dvou desetiletích jeho vlády česká stavovská obec (bez ohledu na její většinově utrakvistickou náboženskou orientaci) cennější a spolehlivější spojence, než většina teritoriálních říšských knížat. V Čechách totiž byly peníze a také obecně obávaná vojenská síla – to hlavní, co císař k vládě potřeboval. Spojoval je i společný zájem – očekávaná budoucí vláda Ladislava Habsburského v říši, která naváže na předchozí model lucemburské éry.

Výchozí pozice krále Ladislava byla skvělá: byla tu nejen tradice říšských vlád jeho otce, děda a praděda, ale především mimořádné ekonomické zázemí, tvořené v rámci říše zeměmi Koruny české (včetně husté sítě českých lén v říši), k nimž se přimykala část rakouských zemí v Podunají, ale také mimo říši ležící sousední země uherských.

Krátké období přímé Ladislavovy vlády v polovině padesátých let 15. století (1453–1457)³⁶ bylo v Čechách dobou velmi pozitivně vnímané ekonomické prosperity na straně jedné, a dobou chystaného vstupu českého krále do vysoké politiky říšské na straně druhé. Císař Fridrich III. dlouho žádného legitimního mužského potomka neměl, a když roku 1456 zemřel jeho prvorozený syn Kryštof, spatřoval ve svém prasynovci Ladislavovi budoucnost habsburského rodu, který později v osobě českého krále převezme vládu v říši (pozdější císař Maxmilián I. se narodil až v únoru 1459). Předčasnou Ladislavou smrtí koncem roku 1457 však vzaly za své

36 Rudolf URBÁNEK, *České dějiny – Věk poděbradský*, III/3, Praha 1930, s. 193–219.

nejen plány na budoucí obnovení vlády českého krále v říši, ale i samotná bohemocentrická konstrukce říše, byť se s rozkladem onoho středověkého modelu císař Fridrich III. (†1493) nesmířil až do sklonku svého života.

Česká stavovská obec, která v dlouhých desetiletích bezvládní či dočasné správy v průběhu 15. století vytvořila model vlastní poměrně efektivní správy země (vycházející ze struktury regionálně zakotvených stavovských skupin, sdružených v tzv. landfrýdy), odmítla nároky císaře Fridricha III. na český trůn a zvolila si panovníka z řad domácího panstva, Jiřího z Poděbrad. Také tento akt byl jedním z vrcholných dokladů mimořádného sebevědomí, s jakým domácí vládnoucí česká elita vystupovala ve vztahu k říši, k samotnému císaři i k okolním vládcům.

Fridrich III. totiž ve své praktické politice i po smrti českého krále Ladislava zůstal závislý na české politické a vojenské podpoře. Přezíravý vztah české mocenské elity vůči císaři se dále prohloubil v důsledku inflačního zhroucení rakouské měny koncem padesátých let, které se v důsledku spojeneckých vazeb císaře s Jiřím z Poděbrad krátkodobě přeneslo i do Čech.

Období bezprostředně po smrti českého krále Ladislava Habsburského (†1457) se stalo dobou nejhlubšího úpadku říšské moci a rozkladu středověkých říšských struktur. Smrtí očekávaného následníka říšského trůnu zmizela perspektiva dlouhodobé stabilizace říšských poměrů a říše se rychle rozpadala na oblasti zájmu navzájem znesvářených lokálních vládců.³⁷ Císařský titul se stal jen prázdným pojmem, neboť císař neměl finanční prostředky ani technický aparát, nutný k efektivnímu vládnutí a ani nenabízela perspektivu, že se v této věci něco v blízkém budoucnu změní (jak se dalo očekávat od vstupu českého krále Ladislava na říšskou politickou scénu).

Další dlouhé období výpadku stabilního mocenského těžiště v Čechách už Svatá říše římská ve své středověké podobě nevydržela a fakticky se rozpadla. Král Jiří sice usiloval o obnovení role českého panovníka v říši³⁸ (a císař Fridrich III. byl z nedostatku jiných možností nucen jej podporovat), ale pro většinu říšských knížat (a zvláště pro církevní kurfiřty) bylo

37 Harald ZIMMERMANN (ed.), *Thomas Ebendorfer – Chronica regum Romanorum*, Monumenta Germaniae Historica, Nova Series 18, Hannover 2003, Teil 2, s. 856–937.

38 Otakar ODLOŽILÍK, *The Hussite King – Bohemia in European Affairs 1440–1471*, New Brunswick 1965.

obnovení dřívější dominantní role českého státu (jako země „kacířů“) v rámci říše nepřijatelné.

Český král Ladislav Habsburský (1453–1457) byl ještě vnímán jako možná budoucí alternativa vlády v říši, která si dokáže poradit i s dosud tolerovaným český dvojvěřím. Ostatně Ladislavovým osobním vychovatelem byl Eneáš Silvius Piccolomini (pozdější papež Pius II. v letech 1458–1464), diplomat ve službách císaře Fridricha III.,³⁹ velmi dobře obeznámený se situací v Čechách i s dřívější rolí, kterou český stát v rámci říše zaujímal.⁴⁰

Český král Jiří z Poděbrad (1458–1471) však už byl v říši i u papežského dvora vnímán jako potenciální nebezpečí, kterému je třeba čelit. Mírové návrhy krále Jiřího, směřující k efektivnější obraně Evropy před tureckým nebezpečím,⁴¹ počítaly s obnovou říše v její bohemocentrické podobě. Zůstalo však jen u návrhů, jež nenašly patřičnou odezvu na straně říšských stavů, které se vůči českému státu vymezily jasnou konfesijní bariérou („co Čech, to kacíř“), systematicky upevňovanou římskou kurií. Český král Jiří tak do vnitroříšských poměrů nijak nezasahoval, bez ohledu na to, že na počátku své vlády představoval hlavního politického spojence císaře Fridricha III.⁴²

Mocenské vakuum, ve kterém se říše po smrti Ladislava Habsburského ocitla, se začalo rychle projevovat vytvářením dvou mocenských center, která aspirovala na převzetí vlády v říši a prosazení jejího nového uspořádání.

39 Eneas Silvius PICCOLOMINI - *Historia Austriacis* (ed. M. Wagendorfer), Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Nova series 24, Teil 1–2, Hannover 2009.

40 Enea Silvio PICCOLOMINI (Pio II), *I Commentarii*, I–II, Siena 1997; Enea Silvio PICCOLOMINI, *Historia Bohemica – Historie česká* (edd. D. Martínková – A. Hadravová – J. Matl), Clavis Monumentorum Litterarum (Regnum Bohemiae) 4 – Fontes rerum Regni Bohemiae I, Praha 1998.

41 F. G. HEYMANN, *International Relations in Mid-fifteenth Century Europe and Their Significance for the Peace Plan of King George*, in: Cultus Pacis – Études et Documents du „Symposium Pragense Cultus Pacis 1464–1964“ (Commemoratorio Pacis Generalis ante quingentos annos a Georgio Bohemiae rege prepositae), Praha 1966, s. 83–96.

42 R. URBÁNEK, *České dějiny*, III/3, s. 475–515; Ivan HLAVÁČEK, *Beiträge zur Erforschung der Beziehungen Friedrich III. zu Böhmen bis zum Tode Georgs von Podiebrad († 1471)*, in: P. J. Heinig (Hg.), *Kaiser Friedrich III. (1440–1493) in seiner Zeit*, Köln – Weimar – Wien 1993, s. 279–298.

První z nich navazovalo na lucemburskou tradici, ale v úplně jiné podobě, než jak si to představoval císař Fridrich III. Uherský král Matyáš Korvín (1458–1490) neskrýval své ambice na obnovení uhersko-česko-rakouského soustátí Ladislava Habsburského a díky svým vojenským aktivitám na frontě protiturecké (a později i protičeské) získal po smrti Pia II. i politickou podporu papeže Pavla II. Jeho volba „protikrálem“ v Čechách částí katolických stavů roku 1469 dosti výrazně změnila možnosti dalšího vývoje. Matyáš Korvín byl schopen (i díky mimořádnému ekonomickému potenciálu hornouherských zlatých dolů) udržovat stálou a početnou armádu, která sice byla vázána na tureckém bojišti, ale mohla být snadno otočena proti říši, jak se ukázalo později.

Druhé z nových mocenských center říše se zřetelně vyvíjelo na západě, a to v oblasti, kterou pod svou vládou postupně soustřeďovali burgundští vévodové. Tato část říše byla vždy velmi bohatá, ale v předchozích staletích nehrála v rámci říše tak významnou politickou úlohu jako český stát, neboť byla rozdrobena do řady dílčích útvarů, které měnily své hranice i vládce v lokálních zápasech o moc ze strany francouzské i říšské. Ostatně i jedna z významných součástí pozdějšího burgundského soustátí (Vévodství lucemburské) byla za vlády Lucemburků nedílnou součástí zemí Koruny české (až do roku 1441; *de iure* však tato záležitost nebyla uzavřena). Až teprve od počátku druhé poloviny 15. století byly jednotlivé oblasti tohoto regionu trvaleji spojovány pod vládou burgundských vévodů z vedlejší větve francouzských panovníků.⁴³ Za vlády burgundského vévody Karla (†1477) pak vyvrcholila snaha o vznik nového státního útvaru, nezávislého na Francii a příslušejícího k říši. Toto chystané Království burgundské, na jehož vládce měl být přenesen i český kurfiřtský hlas, sice nikdy nevzniklo, ale politické plány na jeho ustavení z první poloviny sedmdesátých let 15. století dokládají, že úvahy o úplném vyčlenění českého státu z říše se v evropské politice neobjevily náhle až v osmdesátých letech 15. století, kdy se o podobnou změnu a zřízení nového Království burgundsko-rakouského pokoušel Maxmilián Habsburský, ale měly delší vývojovou dimenzi.

Každopádně již nejpozději v průběhu sedmdesátých let 15. století bylo zřejmé, že v rámci destabilizované a mocensky rozvrácené říše začíná vzni-

43 C. W. PREVITÉ-ORTON – Z. N. BROOKE (ed.), *The Close of the Middle Ages*, mapová příloha, Map. 82 „Dominions of Charles the Bold“.

kat nová možnost vnitřního uspořádání, která by se mohla stát alternativou k již nepřijatelnému předchozímu modelu bohemocentrickému. Sám Karel Burgundský se svou neskrývanou snahou o získání vlády v říši však představoval pro říšská knížata podobné nebezpečí jako Matyáš Korvín, byť v jeho případě by šlo o dominanci francouzskou.⁴⁴ Nová možnost řešení vnitřního uspořádání říše se proto objevuje jako politická realita až roku 1477, kdy Karel Burgundský zemřel a jeho jediná dědička byla provdána za arciknížete Maxmiliána Habsburského.

Pro Habsburky tak vznikla jedinečná možnost převzít myšlenku přeměrování hlavního mocenského těžiště Svaté říše římské z východu na západ a propojením silného burgundského soustátí s rakouskými dědičnými zeměmi nahradit dřívější bohemocentrický model lucemburský.⁴⁵ Z původního soustátí Karla Burgundského (†1477) obhájil sice jeho zeť Maxmilián Habsburský podstatně menší část, než původně předpokládal, nicméně toto nové mocenské zázemí Habsburků v bohatých územích na severozápadě říše vytvořilo zcela novou geopolitickou konstelaci, příhodnou pro zásadní reformu říše. Jejím nositelem se stal mladičký a do té doby v záležitostech vysoké politiky nezkušený arcikníže Maxmilián.

V arciknížeti Maxmiliánovi spatřovali budoucnost říše všichni církevní kurfiřti z Porýní. Tato mocensky velmi vlivná skupina usilovala o reformu říše především vzhledem k nebezpečí ze strany francouzského krále, který neskrýval své politické a majetkové zájmy v Porýní i v Burgundsku.

44 Rudolf LUGINBÜHL (ed.), *Heinrich Brennwalds Schweizerchronik*, Zweiter Band, Quellen zur Schweizer Geschichte, I. Abteilung: Chroniken, Band II., Basel 1910, s. 238–240: Friede des Kaisers Friedrich III. mit Karl dem Kühnen

45 Teritoriální členění říše v době nejhlubšího úpadku císařské moci Fridricha III. dobře dokumentuje C. W. PREVITÉ-ORTON – Z. N. BROOKE (ed.), *The Close of the Middle Ages*, mapová příloha, Map. 78 „Germany c. 1462“. Strategické roli samotného Království českého (i bez Moravy, Slezska či Lužic) v rámci říše mohlo konkurovat pouze vznikající soustátí burgundské, v jehož případě byla vláda také soustředěna v rukou jednoho panovníka. V ostatních případech je vypovídací hodnota této mapy zkreslena tím, že jsou říšská území členěna podle vlády jednotlivých rodů (např. země wittelsbašské, hohenzollernské, wettinské apod.), i když v těchto případech byla konkrétní vláda rozdělena mezi více rodových větví. To se do značné míry týká i dědičných zemí rakouských, ve kterých vládu soustředil Fridrich III. až právě na přelomu padesátých a šedesátých let 15. století (po smrti Ladislava Pohrobka 1457 a Albrechta Habsburského 1462). Též viz John BARTIER, *Karl der Kühne*, Genf 1976, s. 8, mapa „Burgund und seine Herrschaftsgebiete unter der Regierung Karls der Kühnen“.

Žádné ze světských knížat v říši (včetně světských kurfiřtů) však nebylo dostatečně silné, aby mohlo usilovat o převzetí císařské moci a nakonec mnoha teritoriálním knížatům faktický rozklad říše vyhovoval, neboť tím se výrazně posílila reálná moc místních vládců. Jako celek však říše koncem sedmdesátých let 15. století představovala útvar prakticky nefunkční a k zahájení nějaké skutečné reformy jí chyběl silný podnět.

Tímto podnětem se stal jednoznačně uherský král Matyáš Korvín, který po své neúspěšné snaze ovládnout mocensky český stát zamířil svou územní expanzi na rakouské dědičné země v Podunají. Dlouholetá válka o vládu v českých zemích byla ukončena v letech 1477–1478 neobvyklou mírovou smlouvou. Na jejím základě užívali titul krále českého nezávisle na sobě a po vzájemné shodě král Vladislav II. Jagellonský (který byl zvolen většinou českých stavů králem roku 1471 po smrti Jiřího z Poděbrad) a král Matyáš Korvín (který se považoval za krále českého na základě volby menšinou katolických stavů roku 1469).

V případě volby Vladislava II. Jagellonského roku 1471 vzala česká stavovská obec v potaz jak mocenské zázemí Jagellonců (Vladislavův otec vládl v sousední polsko-litevské unii), tak i princip pokrevní následnosti, neboť Vladislav II. byl vnukem českého krále Albrechta Habsburského (†1439), a tudíž i biologickým potomkem domácího královského rodu Přemyslovců, vymřelého počátkem 14. století. Hlavním obsahem mírových smluv Vladislava II. s Matyášem Korvínem však bylo dočasné rozdělení vlády v českých zemích.

Vladislav II. měl jako král český vládnout jen v Království českém, vedle toho mu příslušela práva k tzv. českým lénům v říši. Matyáš Korvín pak jako král český měl vládnout v tzv. vedlejších zemích Koruny české (na Moravě, ve Slezsku a v Lužicích). Toto rozdělení však bylo v samotných mírových smlouvách deklarováno jako dočasné, neboť vláda ve všech zemích Koruny české měla být spojena v rukou toho ze dvou králů českých, který svého spolusignatáře přežije.

Není sporu o tom, že hlavním mocenským prvkem širšího středoevropského regionu se stal na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 15. století uherský a český král Matyáš Korvín. Z trojice panovníků, kteří se pokoušeli o prosazení své hegemonie jak v oblasti česko-uhersko-rakouské, tak i v říši (král český Jiří z Poděbrad, král uherský Matyáš Korvín a císař Fridrich III.), byl jednoznačně nejúspěšnější v onom regionálním kontextu:

Ke „svým“ uherským zemím získal podstatnou část zemí Koruny české a vojensky dobyl hlavní část dědičných zemí rakouských v Podunají; jeho hlavním sídlem se v polovině osmdesátých let 15. století stala Vídeň. Ve svém úsilí o vstup na říšskou politickou scénu však Korvín úspěšný nebyl, podobně jako Jiří z Poděbrad. Zatímco český král Jiří z Poděbrad usiloval o obnovení dominance „východního těžiště“ říše formou diplomatickou⁴⁶ (vrcholem těchto aktivit byla proslulá diplomatická mise roku 1464), český a uherský král Matyáš Korvín využil své mocenské převahy a pokusil se prosadit vojensky. Po dobytí rakouských podunajských území se nechal rakouskými stavy formálně přijmout za vládce, čímž měl být považován (mimo jiné) za jedno z říšských knížat. Tato diplomatická konstrukce sice působila nelogicky (a říšskými knížaty nebyla akceptována), ale vojenská síla Korvínova se jevila jako nezadržitelná a nikdo nevěděl, kam dál jeho rozpínavost pokročí. Když byl schopen vyhnat císaře Fridricha III. z Vídně a zřídit si tam své hlavní sídlo, tak kdo jej dokáže zastavit? Také pro oba východoněmecké kurfiřty (saského a braniborského) byl Korvín nebezpečným nepřitelem, se kterým vedli (společně s českými Minsterberky) války o území ve Slezsku.

Ohrožení říše z jihovýchodu bylo tím hlavním impulsem, který přiměl říšskou politickou reprezentaci k jednání, neboť nebezpečí už mělo zcela hmatatelnou podobu: Korvín dobyl Vídeň a dožadoval se podílu na správě říše, které ve skutečnosti nikdo nevládl. Vždyť byl i titulárním králem českým a mohl si „sáhnout“ i po roli prvního z kurfiřtů. Kdo by mu v tom mohl vojensky zabránit? Na krátkou dobu tak došlo k průniku zájmů císaře Fridricha III. i všech šesti „německých“ kurfiřtů. Z nich je za tvůrce nové říšské reformy považován především mohučský arcibiskup Bertold z Hennebergu (zastával úřad v letech 1484–1504).

Pod přímým tlakem vojenského ohrožení byl na přelomu let 1485–1486 konstruován základ nové říšské reformy, přinášející zcela zásadní změny do jejího uspořádání. V té době šlo svým způsobem o improvizaci, která měla roku 1485 především zajistit financování společného říšského

46 Snahy českého krále Jiřího z Poděbrad o získání nástupnictví na císařském trůnu po Fridrichu III. v období po roce 1459 zdůrazňuje R. G. D. LAFFAN, *The Empire*, s. 146; též viz nejnověji František ŠMAHEL, *Zlomené žezlo českého krále (Ikonomografická marginalie ke vztahům husitských Čech k říši)*, in: F. Šmahel, *Mezi středověkem a renesancí*, Praha 2002, s. 187–214.

vojska. To mělo být schopné zastavit Korvína a dobýt zpět říšská území (především rakouské dědičné země), která v předchozích letech Korvín obsadil. Tento záměr se sice nezdařil, nicméně tento prvotní podnět skutečně zahájil racionální jednání o zásadních strukturálních změnách, směřujících k zavedení nového uspořádání říše na principu stavovském.⁴⁷ Habsburkové museli ustoupit říšským knížatům a akceptovali jejich požadavek na výrazně větší podíl na rozhodování o vládě v říši. Teritoriální knížata a říšská města naopak vyšla vstříc Habsburkům, souhlasila se společným financováním obrany říše proti Korvínovi (systémově podobným krokem, jako byla financována říšská vojska v době protičeských husitských výprav o několik desetiletí dříve) i s akceptováním kontinuity vlády v říši v rukou Habsburků. Volba Fridrichova syna arciknížete Maxmiliána *vivent imperatore* králem římským roku 1486 však měla být nejen potvrzením oné kontinuity, ale také preventivním opatřením proti Korvínově snaze získat podobným způsobem (třeba i vojensky vynucenou volbou) budoucí vládu v říši. Podmínkou tohoto řešení však byla podstatná Maxmiliánova finanční účast (zajištěná z výnosu jeho nizozemským držav) na protikorvínovském tažení.

47 Počátek těchto změn i po legislativní stránce zahájil první společný říšský sněm, konaný roku 1495 ve Wormsu, na němž byly teprve ustaveny základní říšské instituce (včetně stálých kurií říšského sněmu), zcela odlišné od středověkého modelu. Tehdy již české země nebyly považovány za součást Svaté říše římské národa německého (jak zněl nový název říše, záměrně územně redukován jen na oblasti s jazykově německou vládnoucí vrstvou), i když z důvodů diplomatických zůstal českému králi titul kurfiřta a právo volit nového panovníka říše (jak bylo uvedeno v hlavním říšském zákoně z roku 1356). Český král se však (ani jako kurfiřt) nestal členem nově ustavené kurfiřtské kurie říšského sněmu (která měla jen šest členů) a na správě říše či vnitroříšských politických jednáních se nepodílel. Tuto okolnost vůbec neberou na vědomí syntetická zpracování raně novověkých dějin říše, která správně považují rok 1495 za zásadní mezník v dějinách říše, ale ve vztahu k českým zemím nepřihlízejí ke státoprávní změně, proběhlé v letech 1486–1495. Viz Helmut NEUHAUS, *Das Reich in der Frühen Neuzeit*, München 1997; Georg SCHMIDT, *Geschichte des Alten Reiches (Staat und Nation in der Frühen Neuzeit 1495–1806)*, München 1999; Barbara STOLLBERG-RILINGER, *Das Kaisers alte Kleider (Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches)*, München 2013 (2. vyd.); Joachim WHALEY, *Germany and the Holy Roman Empire*, Volume I: Maximilian I to the Peace of Westphalia 1493–1648, Oxford 2013. Výše zmíněnou státoprávní změnu nebere v potaz ani Alexander BEGERT, *Böhmen, die böhmische Kur und das Reich vom Hochmittelalter bis zum Ende des Alten Reiches (Studien zur Kurwürde und zur staatsrechtlichen Stellung Böhmens)*, Husum 2003.

Preventivní ochranou nové „Maxmiliánovy“ říše proti případným zájemcům o císařský post z východu (Korvín) či ze západu (Francie) bylo také její hlavní vymezení na základě jazykovém jako říše německé (to se odráželo v novém názvu „Svatá říše římská národa německého“). Vládce této říše se tudíž neměl stát nikdo mimo okruh teritoriálních „německých“ říšských knížat.

Volbou arciknížete Maxmiliána králem římským roku 1486 byl fakticky proveden onen dlouho zamýšlený přesun centra říšské moci z východu na západ. Zároveň jej však provázelo vyčlenění původního českého soustátí z nově konstruované říše. Nebezpečí, jaké by pro říši představoval Matyáš Korvín (jako plnohodnotný král český a první z kurfiřtů) bylo příliš veliké.

Tyto strukturální změny, probíhající v letech 1485–1495, se odehrávaly bez jakékoli účasti krále českého nebo českých stavů. V nově utvářené říši se s českým králem nebo jeho územím již nepočítalo. V předběžných jednáních roku 1485 na straně říšské v této věci padaly argumenty jak jazykové (český král není „Němec“), tak náboženské (je to země „kacířů“, tu v říši nechceme), rozhodujícím argumentem se však stalo kritérium finanční (Češi nechtěli roku 1485 platit říšskou daň, určenou k obraně proti Korvínovi). Proto nebyl český král již vůbec přizván roku 1486 k volbě arciknížete Maxmiliána do Frankfurtu nad Mohanem; s nově reformovanou říší už neměli mít Češi nic společného.⁴⁸ V další fázi říšské reformy měl být český kurfiřtský hlas „přenesen“ na soustátí habsbursko-burgundské.

Při těchto politických jednáních velmi výrazně (a svým způsobem na veřejném mezinárodním diplomatickém poli naposledy) vystupuje z dochovaných pramenů na světlo právě ona starší tradice role českého státu v dobách „bohemocentrického“ uspořádání říše.

Generačně šlo už o dobu poměrně vzdálenou; o takové faktické roli českého státu lze hovořit naposledy někdy koncem 14. století.⁴⁹ Vědomí důležitosti vlastní země a jejího potenciálu stát se znovu onou regionální vel-

48 Petr VOREL, *Česká účast-neúčast na volbě římského krále Maxmiliána I. ve Frankfurtu nad Mohanem roku 1486*, in: Eva Doležalová – Petr Sommer (ed.), *Středověký kaleidoskop pro muže s hůlkou* (Věnováno Františku Šmahelovi k životnímu jubileu), Praha 2015, s. 678–693.

49 Theodor LINDNER, *Geschichte des deutschen Reiches unter König Wenzel*, I–II, Braunschweig 1875–1880; Eberhard HOLTZ, *Reichsstädte und Zentralgewalt unter König Wenzel*, Warendorf 1993.

mocí bylo však přítomno v prostředí českých vládnoucích elit stále, neboť i v průběhu 15. století, v době pohusitské, neustále přetrvávala možnost návratu této role (nepochybně za života krále Ladislava Pohrobka).

Vědomí vlastní nadřazenosti a bývalého významu českého státu bylo přítomno nejen u starší generace českých politiků, narozených někdy na přelomu třicátých a čtyřicátých let 15. století. Ti jako mladíci zažívali očekávání budoucího nástupu krále Ladislava do čela říše a byli připravováni na budoucí role v evropské diplomacii. Setkáváme se s ním rovněž u teprve nastupující generace české šlechtické elity (katolické i utrakvistické), vracející se v druhé polovině osmdesátých let 15. století ze studií v zahraničí a orientující se velmi dobře v politických a mocenských poměrech Evropy. Tyto názory máme nejlépe dokumentovány prostřednictvím Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic. Také pro tuto skupinu, která se chystala na převzetí hlavních domácích úřadů, stále představoval v jejich představách český stát onu někdejší středověkou velmoc, kterou všichni ostatní musí respektovat.

Politická realita byla sice prozaičtější, nicméně diplomatický protest českých stavů proti neúčasti českého krále na frankfurtské volbě roku 1486 skutečně výrazným způsobem zasáhl do dalších jednání o budoucí podobě Římsko-německé říše. Hlavním argumentem sice nebyl názor české strany na tuto záležitost, ale stále přetrvávající nebezpečí ze strany Matyáše Korvína (na jehož stranu se český stát roku 1486 demonstrativně přiklonil). Nicméně až do roku 1489, kdy byla otázka českého kurfiřtského hlasu dořešena smluvně, mohla mít česká zahraniční diplomacie pocit, že je významným hráčem na evropské politické scéně.

Toto vědomí bývalé velmoci také podporovalo obecné povědomí o „nepřemožitelné české vojenské síle“, kterou v okruhu evropských intelektuálních elit výrazným způsobem podpořilo literární dílo Eneáše Piccolominiho (hlavní zdroj informací o českém státě). Tato starší práce z poloviny 15. století, rozšiřovaná v osmdesátých letech 15. století už i tiskem a vyzdvihující kvalitu českého vojska, měla však svým způsobem hmatatelný odraz i v aktivitách české šlechty na evropských bojištích osmdesátých let 15. století.

Samotný český stát zažíval po roce 1478 období relativního klidu, i když se intenzivně válčilo v okolních zemích. Čeští vojenští podnikatelé v té době výrazně bohatli na vývozu vojenské síly a na základě dobře place-

ných nájemních smluv bojovali (bez ohledu na konfesijní či jiné ohledy) na všech zainteresovaných stranách. Tento stav intenzivního vývozu dobře placené vojenské síly přinášel sice českému státu dobu válečné prosperity a přísunu peněžní hotovosti, ale zároveň přinesl v poslední čtvrtině 15. století podstatné změny i v sociální struktuře, směřující k postupnému fyzickému zániku dříve velmi početné vrstvy venkovské vojenské šlechty. Ta během jedné generace úplně zmizela jak ze života politického (účast na zemském sněmu byla vyhrazena jen stavu panskému a rytířskému; třetí šlechtický stav panošský, velmi aktivní ještě v polovině 15. století, byl z úrovně zemské politiky vyloučen), tak i ekonomického (pro formování velkých dominií s reálným podnikáním byla drobná venkovská šlechta překážkou).

Obecné povědomí o vojenské a tím i politické síle Království českého však ještě určitou dobu přetrvávalo. Proto si sám císař Maxmilián I. nesmírně vážil vojenského vítězství roku 1503 ve válce s bavorskými vévody, neboť tehdy v jedné z dílčích bitev byl on tím prvním válečníkem, kterému se podařilo přemoci „neporazitelné Čechy“. Jistě, šlo jen o skupinu českých žoldnéřů, které si pro válku s Habsburky najali bavorští vévodové, ale v dobovém vnímání šlo o tak významný mezník, že tuto skutečnost zařadil Maxmilián I. ku sklonku svého života do výčtu svých důležitých úspěchů.

Dokonce ještě z doby tzv. šmalkaldské války, kterou v letech 1546–1547 vedl Maxmiliánův vnuk císař Karel V. s německou protestantskou opozicí (tzv. Šmalkaldským spolkem), máme k dispozici zajímavé doklady obecnějšího povědomí o někdejší české vojenské síle. Španělský diplomat ve službách Karla V. se těšil, až spatří české vojsko, neboť znal pověst o jeho udatnosti. Jeho informace o reálné politické situaci ve střední Evropě byly minimální, proto nevěděl nic o skutečném vztahu české mocenské elity k účasti krále Ferdinanda I. v tomto tažení. Proti všemu očekávání pak na seřadišti poblíž českých hranic nespátřil nepřemožitelné vojsko, dychtící po porážce nepřítele, ale tlupy otrhanců, opatřených zastaralou středověkou výzbrojí. Nemohl vědět, že se nejednalo o skutečné české vojsko (jehož potenciál si česká stavovská opozice šetřila), ale jen o pomyslný „kompars“, kterým čeští stavové symbolicky splnili povinnost, ke které se zavázali na zemském sněmu.

Povědomí o vlastní velmocenské roli však už v Čechách v té době neexistovalo. To je docela zřetelné z jednání českých stavů na druhé části zem-

ského sněmu roku 1547, konané již po dubnové porážce jižní armády Šmalkaldského spolku. Čeští stavové tehdy zvažovali, zda vojensky vystoupit proti hrozbě společného tažení habsburských bratří do Čech. Po dlouhém zvažování všech okolností nakonec dospěli k závěru, že bude výhodnější dohodnout se na mírovém řešení s králem Ferdinandem i za cenu mírných ústupků, než riskovat válečný konflikt za situace, kdy nemohou očekávat spojeneckou pomoc vůbec od nikoho. Tak se velmoc nechová. Toto politické rozhodnutí sice bezprostředně uchránilo zemi od ničivé války, ale následně (poté co král znemožnil další možný vojenský odpor) vydalo celou zemi králi na milost a nemilost. V dlouhodobém kontextu však ono zdánlivě chybné rozhodnutí přineslo pomyslné ovoce, neboť se stalo základem nové politické stability a prosperity země na dalších několik desetiletí. Tedy jedna z modelových situací, se kterou se v českých dějinách setkáváme i v následných staletích.

Czech superpower complex of late Middle Ages (*Summary*)

PETR VOREL

The 15th century in the Czech history represents a major historical landmark in many aspects. I do not mean just the very beginning of a power crisis of that age, followed by the Hussite reformation and the protracted war of Hussite Bohemia with the Emperor and the whole Holy Roman Empire. The Hussite revolution (1419–1434) itself lasted only a relatively short period of time and the Bohemian field troops could not withstand the concentrated attack of the Crusades, if there was not for an efficient system in the base that had been built for many decades. Thus, the century was characterized by not only the technical base and tactical experience from previous wars, whether in Hungary, the Baltic States or Western Europe, but also by a generally shared sense of their own power and importance, which was symptomatic for the Czech setting at the turn of 14th and 15th century.

Without the perception of their land as a power, political, cultural and economic hub of the wider region of that time the Czechs would not be able to develop the domestic milleniarism, claiming to be the chosen community, whose mission is to restore a spoiled world of the corrupt Church and build a new society. Without such a high opinion of themselves, the Czech noblemen would not be able to reject familial succession to the throne, being aware of possible military intervention in other parts of the Empire.

These two extreme phenomena, accompanying the complex religious and political situation in Bohemia at the beginning of the Hussite revolution, were undoubtedly associated with the key role that the King and Emperor Charles IV defined for the Czech state in the context of the reform of the Empire with the so-called Golden Bull of 1356. Long decades of the second half of the 14th century, when the Bohemian King also ruled the Holy Roman Empire, and the centre of power of the Western Christian world was established in Prague, deepened in the Czech ruling elite a generally shared sense of Czech uniqueness.

Long before the ascension of the Luxembourg dynasty to the Bohemian throne the Czech rulers influenced the process of internal development of the medieval Holy Roman Empire. However, if we reach for any synthetic adaptation of medieval history of this Empire by the authors coming from the German-speaking environment, we found out that only a marginal attention has been paid to the Czech history within the Empire. For the synthesis of imperial history to be the German history, it is obviously much easier to single out the area of Northern Italy (whose ties to the Empire were already in the late Middle Ages very loose) and view the Bohemian lands as one of the “peripheral imperial feuds”, whose ruler was aggressive at times, but after some time always forced to “obedience”.

When trying to analyse the history from the Czech prospective, it is usually the opposite. Although the Czech state of late Middle Ages represented an economic, political and cultural centre of the Holy Roman Empire for a certain period (undoubtedly in the second half of the 14th century), the Czech historiography has yet to reach the point to put together its own interpretation of the history of the Empire. Conversely, from the German prospective, there are several interpretations of the medieval Empire history (and countless popularization works derived from them), but all failed to take into account that significant influence of the state on internal Empire development during the late Middle Ages. So existing adaptations of imperial history completely skip the Czech context, usually reduced to the issue of “undesirable” expansionism by Premysl Otakar II during the government crisis in the Empire, disastrous consequences of the expansion of “Czech heretics” from the Hussite period, etc. In my opinion, the new synthesis of the history of the medieval Holy Roman Empire cannot be conceptually put together without an ability to work, in addition to fundamental Latin sources, with sources, published in German, Italian and Czech.

As part of the medieval Holy Roman Empire, however in a long run the more extensive and geographically more consolidated state other than the Czech state didn't exist. Historians argue about the reasons for this situation, because the source base is very poor. We know that the Czech state, from its very beginning evolved much differently than neighbouring territories, which were during the “migration of nations” inhabited and linguistically dominated by the Slavs. Was the main distinction of the Czech state its territorial formation, permanently defined by its geographic peculiarity

(elsewhere in Europe unprecedented) of the easy-to-defend Czech basin, protected by a wall of mountains and forests? Or perhaps it was a key role of Bohemia in the early medieval slave trade, allowing for faster foundation of a more firm organizational structure of power? Or perhaps the rich deposits of silver, due to which the Czech princes had in comparison with their neighbours considerably greater economic resources to finance their army?

The preserved literary source fragments refer to an extraordinary military potential of the Czech state as a peculiarity enabling the Czech princes to successfully face attacks by their enemies and actively promote their own expansionist policy. From the very beginnings of the continuous development of the Czech state in the 10th century, the Czech power elites were involved in formation of the internal structure of the Empire and were important partners for the Empire ruler (or enemies).

The basic prerequisite for the long-term functioning of these relations was the above mentioned military potential; without this quality the Czech princes would never manage to resist a power pressure of an expansive western neighbour; without this quality an alliance with Czech princes would not even be useful for the Emperor. For the medieval Emperors, only those who resisted to military subjugation could be their partners. Also, the Czech medieval princes did not receive a royal title on a whim of this or that Emperor, but forced it (at the time when the Czech state was seen as part of the Empire, which is a considerable difference in comparison with the development of Polish and Hungarian statehood) as a condition of them remaining in allied relations. This situation is especially well documented at the turn of the 12th and 13th century, when Premysl Otakar I received a hereditary royal title. With his character, two centuries of quite obvious dominance of the Czech/Bohemian Kingdom within the Holy Roman Empire begin, where the Bohemian King through both his political influence and available economic and military means considerably stood above all territorial imperial princes. Within the Empire, the Bohemian King actually presented in addition to the imperial power the main long-term stable power element. This bipolarity trend is particularly evident in times of significant weakening of the imperial power or complete anarchy.

The aforementioned earlier trends culminate in the mid-14th century under Charles IV, who was the first Bohemian King to gain a direct rule

over the Empire. However, with no existing older bonds, the Bohemian King Charles of Luxembourg could hardly (as the Emperor) even consider such an arrangement in the preparation of the main imperial law, which would bring the Bohemian lands within the Empire so significantly to the fore. Provided that Empire princes were supposed to embrace and adopt by the Emperor designed paper form of the Empire (which in terms of diplomacy it was nothing easy), then it could be no system-wise revolutionary innovation, but for the most part it only confirmed the older long-lasting condition, which has already been in principle generally acceptable. Both in terms of traditional internal structural division of the Empire (Empire vicariates), political influence of the electors of the Emperor but also linguistic realities within the Empire in the mid-14th century. In the Golden Bull of Charles IV from 1356, the Italian language, used on the south-eastern border of the Empire, as well as the German language formed back then with quite a diverse mix of regional Upper Germany and Lower Germany dialects (mutually difficult to understand each other), but also the Slavic language (at that time still undifferentiated in subsequent national languages and generally understood by the Slavic population, inhabiting countries belonging to the Empire and also neighbouring areas of government of the Polish, Hungarian and Southern Slavic rulers) are made equal and put on the same level.

Within the former Holy Roman Empire, the territory with a prevailing or a high number of Slavic population formed a very substantial part not only of the Bohemia and Moravia (and still largely in Lusatia and Silesia), but also of the Upper Palatinate, Saxony, Brandenburg, Mecklenburg, Pomerania and as the majority also in the southern part of the Habsburg hereditary lands (Carniola, Carinthia, southern Styria). In terms of the range of the ordinary use of the mother tongue, the “Slavic” part of the Empire was undoubtedly territorially much larger than its “Italian” part. As the language of the ruling aristocratic class and ruling justice used even in contemporary diplomacy and literature, this back then common Slavic language was used, however, only by the Czech Kingdom and Moravian Margraviate (and in some Silesian principalities), where it later developed in contemporary standard Czech. So if the Emperor Charles IV decreed that every secular elector is required (in addition to Latin) to have a functional knowledge of all three major “living” diplomatic languages of the Holy Ro-

man Empire (Italian, German and Czech), then it was not just some anachronistic nationalistically motivated whim of Charles of Luxembourg as the King of Bohemia (as can be read in some older adaptations of the history of the Empire), but very practical provisions, reflecting the then-linguistic reality.

The Czech state (unlike the most “ordinary” medieval territorial imperial principalities) did not repeatedly disintegrate into partial territorial units due to property division in the ruling family. It was the only country in Europe that managed to preserve essentially the same borders (defined by the natural formation of the terrain) as well as the residential royal city, which continues to be found in Prague since the 10th century. The Czech medieval state, from the 13th century the only hereditary Kingdom within the Empire, represented in terms of relatively complex structure of the Empire, a significant stabilizing element, which can be hold, if necessary accountable for the imperial power in its struggle against imperial opposition, in the defence against a common enemy (Mongolian invasion in the 13th century), or in the territorial expansion. Therefore strengthening of the influence of the Czech ruler perceived by imperial princes as latent danger, which must be prevented. But when finally the Bohemian King Charles of Luxembourg won the imperial crown, it meant for the Empire (compared with the period immediately preceding and immediately following) a relatively long period of a stable and relatively peaceful life. During the late medieval ages, the Empire became accustomed to coexistence with a strong Czech state and willy-nilly accepted the King of Bohemia to be the mightiest of all the rulers within the Empire. Under the Emperor Charles IV, this long-term development was completed also due to the transfer of the main centre of the Empire to Bohemia and due to the unequivocal strengthening of the position of the Bohemian King to become one of the seven electors of the new ruler of the Empire (i.e. electors).

I am of course aware that when I speak of the medieval Czech state as a European superpower, this statement may give the first wrong impression, i.e. out of place. However, it is necessary to take the contemporary context into account. We cannot use the geopolitical scale of modern times, or comparisons with early modern centralized European monarchies. We have to take into account, what kind of real power was possessed by medieval princes of the Empire or Emperors themselves (formally the highest

representatives of the secular authority in Western Christendom) in the evaluated period. The Czech state consolidated in its natural borders and relatively early centralized, differed from the neighbouring imperial territories with not only long-term territorial integrity (because the power was not divided among the members of the royal family), premium own economic resources (obtained due to exploitation of rich deposits of domestic silver), but also due to significantly profiled state idea tied to the character of the historic Premyslide ruler (St. Wenceslas). The bearer of statehood then was not just the ruler family (as was common in the feudal imperial structures), but historically speaking, very soon also the local elite from bureaucratic and military aristocratic class (later constituted as the village estates). Due to this, the Czech state could “survive” as a whole without any significant changes and deep power crisis as well as to survive long periods of de facto absence of royal power; this aspect gained a significant importance both at the turn of 13th and 14th century, and in the 15th century. No comparable analogy is available not only in the history of the Holy Roman Empire, but even in the European medieval history in a broader geopolitical context.

The loss of a power centre, located in the context of late medieval Empire in the Czech lands, caused during the 15th century a significant deflection and subsequent destabilization of imperial power structures. It did not just concern the general crisis of the Church and society as a sign of economic stagnation of that time, but the system change heading for some major imperial reform. Through a long-term connection of the Czech/Bohemian royal power with the imperial power a rather complex system of power and feudal relationships was created, which was subsequently disrupted with an internal war in the Empire. Unprecedented repeated and unsuccessful joint military campaigns of imperial troops to the former centre of the Empire, which refused to accept the former Roman King and Emperor Sigismund to become the King of Bohemia (for many years the current Czech Church reform was just a suitable excuse already in the case of the First Crusade), showed the weakness of the old feudal system, on which a medieval Empire was founded.

The Czech state at the time was still strong enough to resist the pressure of a joint imperial and papal power using its own resources. With the loss of the former main power centre (since the Czech state appeared to be the

major enemy of the Empire during the Hussite wars) however, it was the Holy Roman Empire itself that failed to quickly deal with it with a help of some structural change. There had been no other power and political option. The Emperor Sigismund in fact did not offer any other solution to the imperial princes but the prospect of re-seizing the control of the Czech state using a military force and the return to Bohemian-centric model, which was not successful for a long time.

In the first stage, in the late thirties of the 15th century, the aforementioned change appeared to be only a temporary condition. The compromise agreement of the Emperor and King Sigismund of Luxembourg with the Czech Estates (including the agreement on acceptance of Utraquism as a specific form of the Czech Catholic Church) and the subsequent ascension of the King of Bohemia Albrecht of Habsburg to the imperial throne, were seen as a path to restore the “good old days”, when the rich Bohemian lands (extended with the Austrian hereditary provinces and neighbouring Hungary, lying outside the Empire) were a base for a powerful Emperor.

This older “Bohemian-centric” version of a potential subsequent development of the Empire was basically not disrupted by even a premature death of Albrecht of Habsburg († 1439), since he left behind a heir to the throne, the later King of Bohemia and Hungary Ladislaus of Habsburg (also known as the “Posthumous” because he was born after his father’s death). He obviously could not be elected by the council of electors for the sovereign in the Empire, but as soon as the “heir” of the Luxembourg power was born, it was quite logical to assume that when he grows up, he shall be a very serious and strong candidate for the imperial crown.

Selecting a distant great-uncle Frederick of Habsburg (known as the Emperor Frederick III), for the King of the Holy Roman Empire in 1440 was seen only as a certain transitional period. Frederick of Habsburg did not have any significant power base available; had to share a part of the inherited Austrian lands with his relatives. In comparison with the recently deceased rulers of the Empire Sigismund of Luxembourg († 1437) and Albrecht of Habsburg († 1439) Frederick III was virtually a powerless monarch, who had no political influence or economic resources to really rule the Empire. He was only a “substitute”, who simultaneously became a guardian for a newborn Ladislaus of Habsburg, the expected future Emperor.

The Czech power elite at the time viewed the realm with certain contempt, although still in a way deemed to be part of it. After all, the Bohemian Kingdom managed to defend itself with its own forces against several organized attacks of imperial troops. Despite the resistance of the Emperor and the Pope the Czech state was able to defend its own, by the majority adopted Utraquist model of the Catholic religion, which was admittedly outside the Bohemian lands described as heretic, but eventually had to be accepted by the council. Victory over both the imperial and papal power on the battle and religious field substantially boosted the confidence of Czech power elites. The growing confidence of Czech aristocratic elites in the mid-15th century was also encouraged by the fact that the Czech prince (Ladislaus of Habsburg) was raised at his guardian Frederick III as a potential future ruler of the Empire. Therefore, a group of Czech noble men, who kept the young Habsburg a company, had been prepared for future roles of not only Czech but also imperial diplomats. In the first two decades of his reign, the Czech Estates community (regardless of its majority Utraquist religious orientation) represented for the Emperor Frederick III a more valuable and reliable ally than most of territorial imperial princes. There was the money and generally feared military force in the Czech lands, which was the main thing that the Emperor needed to rule. Moreover, they shared an interest in common; the expected future reign of Ladislaus of Habsburg in the Empire following upon a previous model of the Luxembourg era.

The starting position of the King Ladislaus was excellent. There was not just the tradition of the imperial reigns of his father, grandfather and great-grandfather, but also an extraordinary economic base, formed within the realm with the lands of Bohemian Crown (including a dense network of Czech fiefs in the Empire), bordered by the Upper and Lower Austria, but also formed with Hungarian Crown located outside the Empire. The short period of a direct Ladislaus's rule in the mid-fifties of the 15th century (1453–1457) was considered in Bohemia the period of a very positively perceived economic prosperity on one hand, and the period of the planned entry of the Bohemian King into the high imperial politics on the other hand. An unplanned and premature Ladislaus's death in late 1457, however, destroyed not only their plans for the future restoration of the Bohemian King in the Empire, but also the Bohemian-centric construction of the Empire itself, despite the Emperor Frederick III did not come to terms with

the disintegration of that medieval model until the end of his life. The Czech Estates community refused the title of the Emperor Frederick III to the Czech throne and elected the monarch from among the domestic noble men, George of Poděbrady, to be their King. This act also demonstrated an extraordinary confidence, with which the domestic Czech ruling elite presented itself in relation to the Empire, the Emperor himself as well as the surrounding rulers. The period following immediately after the death of the Bohemian King Ladislaus of Habsburg († 1457) became a period of the deepest decline of imperial power and the decay of medieval imperial structures. The death of the successor to the imperial throne meant disappearance of the prospect of long-term stabilization of the imperial situation and the Empire quickly disintegrated into the matters of interest of the local rulers warring against each other. The imperial title became just an empty word, because the Emperor lacked both the financial resources and technical apparatus required for effective governance. He also offered no prospect that something would change in this respect in the near future (as one might expected from the entry of the King of Bohemia Ladislaus to imperial political scene).

The Holy Roman Empire in its medieval form was no longer able to deal with another long period of loss of the stable political centre in Bohemia and *de facto* fell apart. A power vacuum, in which the Empire was found following the death of Ladislaus of Habsburg, began to rapidly manifest itself by creating two centres of power that aspired to take over the reign of the Empire and the enforcement of its new arrangement.

The first of power centres followed the Luxembourg tradition, but in a completely different form than how the Emperor Frederick III had imagined. The King of Hungary, Matthias Corvinus (1458–1490) was not trying to hide his ambition to restore the Hungarian-Czech-Austrian composed state of Ladislaus of Habsburg and due to his military activities on the anti-Turkish front (and later also anti-Czech) gained after the death of Pius II also a political support of Pope Paul II. His appointment as the “anti-King” in Bohemia by some of the Catholic Estates in 1469 quite significantly changed the possibilities for further development. Matthias Corvinus was able (thanks to the exceptional economic potential Upper Hungarian gold mines) to maintain the stable and large military, which was tied to the Tur-

kish battlefield on one hand, but could easily be turned against the Empire on the other, as it turned out later.

Another new centre of power in the Empire was clearly developing in the west, in the area, which Burgundy dukes gradually concentrated under their rule. This part of the Empire was always very rich, but in previous centuries did not play within the Empire such an important political role as the Czech state, because it was politically divided into a number of sub-structures, which changed their borders and rulers in local power struggles by both the French and imperial side. During the reign of Duke of Burgundy, Charles († 1477) culminated a new effort to start the new state structure independent from France and belonging to the Empire.

In any case, already during the seventies of the 15th century at the latest, it was clear that in the context of politically destabilized and disorganized Empire, a new possibility of internal arrangement starts to be generated, which could become an alternative to the already unacceptable previous Bohemian-centric model. Charles of Burgundy with his undisguised effort to seize the control over the Empire, however, presented to the imperial princes a danger similar to Matthias Corvinus, even though in his case it was the French domination. A new option for solving the internal arrangement of the Empire, therefore, comes up as a political reality not until 1477, when Charles of Burgundy died and his only heir married to Archduke Maximilian of Habsburg. The Habsburgs, thus, had created a unique opportunity to adopt the idea of redirecting the main power centre of the Holy Roman Empire from east to west, and by linking strong Burgundian monarchy with Austrian hereditary lands to replace the previous Bohemian-centric Luxembourg model.

The Archduke Maximilian was seen as the future of the Empire by all church electors from Rhineland. This politically very influential group struggled to reform the Empire mainly due to the potential danger from the French King, who was not hiding his political and financial interests in the Rhineland and Burgundy. None of the secular princes in the Empire (including secular electors), however, was not strong enough to take over imperial power, and eventually many territorial princes were de facto satisfied with disintegration of the Empire, because it led to the substantial strengthening of real power of the local rulers. As a whole, the Empire represented in the late seventies of the 15th century the structure

virtually dysfunctional lacking a strong incentive for launch of a factual reform.

This incentive had unequivocally become the King of Hungary, Matthias Corvinus, who after his unsuccessful attempt to politically conquer the Czech state directed his territorial expansion to the Austrian hereditary lands in the Danube region. A long-lasting war for dominance over the Bohemian lands ended between 1477 and 1478 with an unusual peace treaty. On its basis, the King Wladyslaw II Jagiello (who was appointed to be a King of Bohemia by a majority of Czech Estates in 1471 after the death of George of Poděbrady) and the King Matthias Corvinus (who considered himself the King of Bohemia based on the appointment by a minority of Catholic Estates in 1469) both used the title the King of Bohemia independently and based on their mutual agreement.

In the case of election of Wladyslaw II Jagiello in 1471, the Czech Estates community took into account both the power base of Jagiellonian dynasty (Wladyslaw's father ruled the neighbouring Polish-Lithuanian Union) as well as the principle of familial succession, since Wladyslaw II was a grandson of the King of Bohemia Albrecht of Habsburg († 1439) and thus a biological descendant of the domestic royal dynasty of Premyslides, extinct in the early 14th century. The main content of the peace agreements between Wladyslaw II and Matthias Corvinus, however, was a temporary division of the reign in the Bohemian lands.

Elected as the Bohemian King, Wladyslaw II was supposed to only rule the Kingdom of Bohemia. In addition, his rights also included the Bohemian fiefs in the Empire. Matthias Corvinus then was supposed to rule in the so-called neighbouring Lands of the Bohemian Crown (Moravia, Silesia and Lusatia). However, this division was declared in the peace treaties as temporary, since the reign in all Lands of the Bohemian Crown was supposed to be centred in the hands of that King of the two Bohemian Kings, who would survive his co-signatory.

There is no doubt that the main power element of the broader Central European region at the turn of the late seventies and eighties of the 15th century had become the Hungarian and Bohemian King Matthias Corvinus. Of the three rulers who tried to impose their hegemony in both the Czech-Hungarian-Austrian territory and in the Empire (the Bohemian King George of Poděbrady, the Hungarian King Matthias Corvinus,

and the Emperor Frederick III) Matthias was clearly the most successful in the regional context. In his efforts to enter the imperial political scene, Corvinus was not successful though. After conquering the Austrian Danube lands the Austrian Estates formally accepted him as a ruler, which was supposed to give him title (among others) of one of the imperial princes. This diplomatic structure seemed to lack logic (and was not accepted by imperial princes), but Corvinus military force appeared to be unstoppable and nobody knew, in which direction his expansion was going to progress.

The threat to the Empire from the southeast was the main impulse that compelled the imperial political representation for the hearing, since the danger already gained quite a concrete form: Corvinus conquered Vienna and demanded his share in the administration of the Empire, in which no one actually ruled. At the turn of 1485–1486 and under direct pressure from the military threat, foundation of the new imperial reform was constructed, bringing fundamental changes to the Empire's arrangement. At that time the reform was somewhat an improvisation, which in 1485 was supposed to mainly ensure funding of the joint imperial troops. The troops were supposed to be able to stop Corvinus and recapture the imperial territories (especially the Austrian hereditary lands), which were seized by Corvinus in previous years. Although the plan failed, this initial impulse actually launched rational negotiations on fundamental structural changes, aimed at introducing a new imperial arrangement on the principle of the Estates.

The Habsburgs had to give in to the imperial princes and accept their claim for a significantly larger share on decision-making in the realm. Conversely, territorial princes and imperial cities accommodated the Habsburgs and agreed to the joint funding of defence of the Empire against Corvinus together with acceptance of the continuity of the reign in the Empire in the hands of the Habsburgs.

Election of the Archduke Maximilian as the Holy Roman Emperor in 1486 actually helped move the centre of imperial power intended for a long time from east to west. At the same time, however, it was accompanied by singling out the original Czech state from a newly formed Empire. The danger, which would Matthias Corvinus pose for the Empire (as the full Bohemian King and the first elector), was too high.

These structural changes took place in the years 1485–1495, without any intervention by the King of Bohemia and the Czech nobility. In the newly formed Empire, the Bohemian King and his territory was not recognized. In preliminary discussions in 1485 the imperial side took positions on language (the Bohemian King is not “German”) and religion (it is a country of “heretics”, unwanted in the Empire), however their staunchest position was financial (Czechs didn’t want to pay the 1485 the imperial tax, designed to defend against Corvinus). Therefore the Bohemian King was never invited to the 1486 election of Archduke Maximilian in Frankfurt. The newly reformed Empire at that moment had no relations with the Czechs.

From available sources it comes to light that in these political talks the traditional role of the Czech state very strongly emerges (and in a way at international public diplomacy at the last time) during “Bohemian-centric” arrangement of the Empire. For that generation, it was already long ago; we can speak about such an important role of the Czech state sometime in the late 14th century. But awareness of the importance of their own country and its potential to again become a regional superpower was present among Czech ruling elites ever since, because even during the 15th century, the post-Hussite era, the possibility of returning to this role still remained (certainly during the life of King Ladislaus the Posthumous).

Sense of self-importance and superiority of the former Czech state was present not only among the older generation of Czech politicians, born at the turn of the thirties and forties of the 15th century. In their youth, they experienced the expectation of the future return of King Ladislaus to lead the Empire, and were prepared for a future role in European diplomacy. We can see it even in the young generation of Czech aristocratic elites (Catholic and Utraquist), returning in the late eighties of the 15th century from studies abroad, and quite knowledgeable about the political and power relations in Europe. Also for this group, which was preparing to take over the major domestic authorities, it still featured in their mind to become one of the former Czech medieval superpower, which everyone must respect.

Although the political reality was more prosaic, a diplomatic protest of the Czech nobility against the absence of the Bohemian King at the Frankfurt 1486 election actually significantly affected the further discussions on

the future form of the Roman-German Empire. The main topic was not opinions held by Czechs on this issue, but the continuing threat posed by Matthias Corvinus (whose side the Czech state demonstratively took in 1486). However, until 1489, when a question of the Czech electing voice was solved by the contract, the Czech foreign diplomacy could feel like a major player on the European political scene. It defended the right of the Bohemian King (as one of the Electors) to participate in the election of the Emperor in the future. At the same time, however, the Bohemian King didn't become a member of the College of Electors of the Empire, and Czech lands had no constitutional relationship to newly formed German Empire.

Consciousness of the former superpower in the Czech region supported the general awareness of the "Czech invincible military power" that within European intellectual elites was significantly promoted by the literary work of Aeneas Piccolomini (the main source of information about the medieval Czech state). The historical work from the mid-15th century, spread in the eighties of the 15th century, through printing as well, and highlighting the quality of Czech troops, also had a tangible influence on the activities of the Czech nobility on European battlefields in the eighties of the 15th century.

The Czech state experienced a period of relative calm after 1478, although there were intensive wars in neighbouring countries. Czech military entrepreneurs at that time became considerably richer on exports of military forces and on the basis of well-paid lease contracts fought for all involved parties (regardless of denominational or other considerations). This state of intense exports of well-paid military force brought prosperity and a flow of cash to the Czech state during the war. Thanks to this, public awareness of the military and the political power of the Kingdom of Bohemia persisted for some time. Therefore, Emperor Maximilian I appreciated immensely the military victory in the 1503 war with Bavarian dukes, because then in one of the sub-battles, he was the first warrior who managed to overpower the "invincible Bohemians". Although it was just a group of Czech soldiers, who were hired for the war against the Habsburgs by Bavarian dukes, but in the contemporary perception it was such an important milestone that Emperor Maximilian I ranked this fact first at the end of his life in the enumeration of his major life achievements.

Half a century later, during the time of the so-called Schmalkaldic war, in the years 1546–1547 led by Maximilian's grandson, Emperor Charles V with the German Protestant opposition, the perception of the superpower role in the Czech region didn't exist anymore.

Mezi konfederací svéprávných zemí a absolutistickou monarchií: Vývojové alternativy střední Evropy v 17. století

JAROSLAV PÁNEK

Prolog

Střední Evropa ve svém užším výměru – to jest bez Německa, které jako stát typově inklinuje především k západoevropskému prostoru – nepatřila v dějinách a nepatří ani dnes mezi oblasti, z nichž by vycházely velmocenské ambice k ovládnutí starého kontinentu.¹ Odlehlost od hlavních námořních tras, v jejichž blízkosti se již od starověku koncentroval největší hospodářský potenciál, opožděný vývoj oproti oblastem zasaženým starověkou římskou říší a specifické rozložení méně početných etnik patří mezi dějinné činitele, jež vedly ve středověku a v novověku k tomu, že v tomto prostoru po celé druhé tisíciletí našeho letopočtu převažovalo soužití a zároveň soupeření menších států. Zatímco v mediteránní a atlantské oblasti, později také v obrovských eurasijských prostorách vznikaly velké říše na základech křesťanské či na jihu a jihovýchodě také islámské civilizace, střední Evropa zaujímal periferní nebo semiperiferní postavení. Od 10. století se na ní postupně utvářely čtyři složené státy (*composite states*) – český, polský, rakouský a uherský. Charakteristickými rysy těchto států se staly společná

1 Úvahy řady evropských badatelů o střední Evropě nejnověji shrnul polský ústřední historický časopis *Kwartalnik Historyczny* v ročníku 120, 2013; tam jsem též zveřejnil článek na toto téma *Europa Środkowa – tysiącletnie starania o przetrwanie w równowadze*, ibidem, s. 871–880; další dokumentaci jsem přinesl v článku *Kontinuitäten und Diskontinuitäten in der Geschichte Mitteleuropas*, in: Liechtensteinisch-Tschechische Historikerkommission (Hrsg.), *Die Liechtenstein: Kontinuitäten – Diskontinuitäten* (= Veröffentlichungen der Liechtensteinisch-Tschechischen Historikerkommission, 2), Vaduz 2013, s. 13–27; česká verze: *Kontinuita a diskontinuita v dějinách střední Evropy*, in: Tomáš Knoz – Peter Geiger (eds.), *Lichtenštejnové: kontinuity – diskontinuity*, Časopis Matice moravské. Supplementum 4, Brno 2013, s. 7–19. – Vzhledem k tomu, že se v úvodní a závěrečné části této stati věnuji širokým tématům, k nimž je dnes již bezbřehé moře literatury, tyto zobecňující úvahy jsem nepokládal za účelné doprovázet poznámkovým aparátem.

příslušnost k západokřesťanskému okruhu a zároveň převaha kulturní či v širším smyslu civilizační recepcce nad kulturním vyznačováním, dále jazyková a národnostní pestrost a konečně i relativní mocenská rovnováha, do níž občas zasahovaly dvě mocnosti s univerzálními nároky – papežství a římsko-německé císařství.

Dočasné výchyly z rovnovážného stavu podněcovaly středoevropské vládnoucí dynastie ke snahám o expanzi a o zaujetí velmocenské pozice, ale všechny tyto pokusy zůstávaly z dlouhodobého hlediska neúspěšné. Jako nositelé snah o integraci středoevropského prostoru se vystřídali poslední Přemyslovci, první Habsburkové, Lucemburkové, Jagellonci a Matyáš Korvín, ale vždy dosáhli jen dílčího výsledku, jehož trvání nepřesáhlo několik let či nanejvýš desetiletí. Díky vysoké produkci stříbra či zlata, exportovaného do ostatních zemí, obratné diplomacii nejschopnějších panovníků nebo velké koncentraci vojenských sil dokázaly tyto státy leckdy účinně vstoupit na evropskou mocenskou šachovnici, ale stabilní velmoc západoevropského typu, která by po staletí ovlivňovala dění na kontinentu, v této části Evropy ve středověku nevznikla.

Situace se výrazně změnila teprve na přelomu 15. a 16. století. V důsledku úspěšné sňatkové politiky se Habsburkům podařilo získat nejprve burgundské dědictví včetně hospodářsky silných nizozemských provincií a poté Španělsko, které právě vstoupilo na oslnivou dráhu světového koloniálního impéria. V rukou jedné z konkurujících si dynastií se tak soustředily obrovské zdroje několika západoevropských zemí a hlavně bohatství zámořských kolonií, získávané i za cenu genocidy původního amerického obyvatelstva. Tomuto potenciálu nemohla konkurovat žádná jiná středoevropská dynastie, včetně Jagellonců, jejichž dvě větve tehdy vládly jednak v Čechách a Uhrách, jednak v Polsku a na Litvě. Jakmile Habsburkové získali druhé a rozhodující mocenské centrum v západní Evropě, mohli dosa-
vadní rovnováhu zvrátit a zahájit cestu k raně novověké integraci.

Nový nápor Habsburků ve střední Evropě přesto nebyl nijak jednoduchý. Světové rozpětí politiky císaře a španělského krále Karla V. (1500–1558, španělským králem od 1516, vládcem Svaté říše římské od 1519) bylo orientováno především na ovládnutí Atlantiku a Mediteránu, odkud měla vzejít zamýšlená světovláda, označovaná jako „dominium mundi“ či „monarchia universalis“. Budování podunajské monarchie bylo přenecháno mladšímu z dvojice habsburských bratrů, Ferdinandovi I., který sice nesdí-

lel Karlovy univerzalistické představy, zato však jako vynikající organizátor měl v úmyslu vytvořit kolem rakouských dědičných zemí velké soustátí – skutečnou středoevropskou velmoc. Prvním předpokladem bylo získání jagellonského dědictví v **Čechách** a v **Uhrách**. Sebevědomé české stavy (na rozdíl od stavů moravských, slezských a lužických) sice neuznávaly jakékoli dědičné nároky Habsburků, ale když Ferdinand I. přistoupil na princip svobodné volby, byly ochotny jej roku 1526 přijmout za svého krále. Předpokládaly, že jim volební kapitulace zajistí dostatečnou kontrolu nového panovníka i jeho následovníků a také stabilitu poměrů do budoucnosti. Příští desetiletí je ovšem usvědčila z chybné kalkulace.

V **Uhrách** byla situace složitější – Ferdinand I. o ně svedl válku s odpůrci vlastní kandidatury na uherský trůn, kteří podpořili domácího uchazeče – sedmihradského vévodu Jana Zapolského. Habsburská expanze zde vstupovala do mimořádně konfliktního prostoru. Předchozí drtivá porážka Ludvíka Jagellonského u Moháče roku 1526 zásadně změnila geopolitické postavení Uher a uvedla na středoevropskou scénu další expandující velmoc, Osmanskou říši, která se nezadržitelně šířila z jihovýchodní Evropy a už tři roky po vstupu Habsburků do Uher, v roce 1529, se poprvé pokusila dobýt Vídeň a natrvalo zakotvit na středním Dunaji. Zatímco Uhry se zmítaly ve válce dvou křesťanských králů, Osmanská říše podpořou protihabsbursky orientované uherské šlechty upevňovala své strategické pozice, až konečně přikročila k dlouhodobému řešení. Jakmile Turci dalším výbojem ovládli Uherskou nížinu (1540–1541), rozpadla se Svatostěpánská koruna na tři části – Budínský pašalík pod přímou tureckou vlávou, Sedmihradsko jakožto vazalský stát Osmanské říše a královské (habsburské) zbytky Uher, což byla většina území dnešního Slovenska a Chorvatska s malou částí západních Uher. Nově vzniklá habsburská monarchie, dříve než sama mohla zakotvit vlastní velmocenské postavení, se ocitla pod tlakem expandující mocnosti s obrovským lidským a vojenským potenciálem, pocházejícím z osmanských provincií na asijském Blízkém východě, v severní Africe a v jihovýchodní Evropě. České a rakouské země tak získaly mocného a nebezpečného souseda, jehož vliv na vnitřní poměry v monarchii byl dvojznačný. Na jedné straně znamenal hrozbu, na druhé straně do jisté míry představoval latentní protiváhu habsburských snah o bezvýhradné podmanění střední Evropy a o prosazení španělského modelu absolutistické vlády.

Snahu o získání čtvrtého ze středoevropských států měli uskutečnit Ferdinandovi následníci Maxmilián II. a Rudolf II. po vymření polské větve Jagellonců roku 1572, ať již prostřednictvím sňatkových aliancí a kandidaturou na polský trůn, či násilným dobytím **Polska**. V sedmdesátých a osmdesátých letech 16. století, za trojího polského bezkráloví, Habsburkové opakovaně vstupovali do volebního klání, ale vždy skončili neúspěchem, neboť odpor proti rakouské dynastii patřil k neměnným konstantám politické kultury polské šlechty. Rovněž pokus o vpád do Polska a o dobytí korunovačního města Krakova habsburským vojskem skončil v lednu 1588 drtivou porážkou. Po uzavření mírové smlouvy mezi Habsburky a vítěznými Vasovci (1589) došlo k vymezení zájmových sfér, přičemž polská politika se orientovala k východu (v konkurenci s nově vyrůstající velmocí – carským Ruskem) a přestávala hrát směrodatnou úlohu ve středoevropském prostoru. Jelikož mocenský potenciál obrovské polsko-litevské unie byl omezován velmi komplikovaným vnitřním uspořádáním tohoto soustátí, vlastní středoevropský prostor se zúžil na tři státy – český, rakouský a uherský, jež tvořily zakládající složky habsburské monarchie.

I. Dynastie

Habsburská monarchie tak vznikla jako zvláštní konglomerát různorodých teritorií, na nichž byla dynastická vláda zajištěna buď dědičnými nároky nebo svobodnou (ale později popřenu) volbou či dokonce válečným tažením a následnou uzurpací území sousedního státu, který se ocitl ve vnitropolitické krizi. Neméně komplikovaná byla struktura tohoto soustátí. Zatímco jinde docházelo ke koncentraci menších či méně významných území kolem centrální země, v případě habsburské monarchie tomu bylo právě naopak. Rakouské dědičné země byly z populačního, hospodářského i politického hlediska nejslabší částí monarchie. Na rozdíl od Čech a Uher nebyly královstvím, nýbrž pouhým (arci)vévodstvím, což byl z prestižního hlediska vážný nedostatek. Rakouská teritoria – na rozdíl od českých zemí – tvořila nedílnou součást Svaté říše římské (byla „Rakouským krajem“), ale jejich vládce postrádal oprávnění volit římsko-německého krále resp. císaře; tím se lišil od českého krále jakožto prvního ze světských kurfiřtů. Sídlní Vídeň byla sice výhodně položena na významné obchodní tepně

Dunaji, ale byla mnohem menší než Praha a od roku 1540 ležela naprosto excentricky vysunuta na východ bezmála jako pohraniční pevnost na po-
mezí Osmanské říše. Výnos daní z hornatých Rakous byl podstatně menší
než ze zemí České koruny, což odpovídalo také nižšímu počtu obyvatel.
Zatímco země, sdružené v útvaru zvaném Corona Regni Bohemiae, měly
podle odhadů kolem poloviny 16. století zhruba tři miliony a před třicetile-
tou válkou ke čtyřem milionům obyvatel, dědičné rakouské země čítaly ně-
co přes dva miliony a přibližně stejným počtem obyvatel disponovalo po
obsazení většiny Uher Turky také zbytkové Uherské království. Uvážíme-li
však, že se po roce 1564 vydělily země „vnitrorakouské“ (Štýrsko, Korutany,
Kraňsko a Přímoří) a země „hornorakouské“ (Tyrolsko a Vorarlbersko) ja-
ko autonomní sekundogenitura a terciogenitura, ve dvou podunajských
arcivévodstvích (Dolních a Horních Rakousích) žil asi jen jeden milion
obyvatel.²

Byla to obrovská nerovnováha centra monarchie a jejích přidružených
částí. Až do té doby se složené státy ve střední Evropě utvářely připojením
slabších celků k nejsilnějšímu jádru, což jim zajišťovalo relativní stabilitu
(České království a „vedlejší země“ Morava, Slezsko a Lužice; centrální Uh-
ry a připojené „trojjediné království“ Chorvatsko, Slavonie a Dalmácie;
Polské království a přidružená Litva; dokonce to platilo i pro poněkud větší
Dolní Rakousy a malá dědičná habsburská vévodství a hrabství). Oproti
tomuto přirozenému vývoji měla být nyní dvě velká a silná království při-
pojena k nejslabšímu – rakouskému – článku habsburské monarchie. Ne-
dostatečnou přitažlivost centra měla v tomto případě nahradit vládnoucí
dynastie (*dům rakouský*, *Haus Habsburg*, *casa d'Austria*) jakožto jediné
pouto monarchického soustátí. Ve střední Evropě nevznikl velmocenský
útvár na způsob Španělska, Francie či Británie, dokonce ani osmanské Vy-
soké Porty či carské Rusi, nýbrž pouze soubor „zemí domu rakouského“,
což bylo nouzové označení habsburské monarchie, a to až do vyhlášení Ra-
kouského císařství roku 1804.

V této paradoxní situaci se od 16. století odvíjely snahy o přebudování
horizontálních vazeb mezi sdruženými zeměmi a jejich vnitřními složkami

2 Základní údaje o populačním vývoji: Josef JANÁČEK, *České dějiny. Doba předbělohorská 1526–1547*, I/1, Praha 1968, s. 160–165; Thomas WINKELBAUER, *Österreichische Geschichte 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*, I, Wien 2003, s. 13–15.

do podoby *vertikálního*, hierarchicky uspořádaného systému. Tato systémová proměna neměla ve všech částech monarchie stejný ohlas. V dědičných teritoriích se tento problém příliš nevyhrotil, neboť Habsburkové vládli v Rakousích od konce 13. století a ambiciózní části tamní šlechty nabídl po roce 1526 výjimečnou příležitost k mocenskému vzestupu, pokud byla ochotna vstoupit do služeb posíleného monarchy. Tureckou expanzí zdevastované Uhry se staly spíše permanentním válčištěm než prostorem vhodným k prosazování absolutistického státu, proto odpor tamních stavů propukal až od počátku 17. století, kdy se situace na habsbursko-osmanské frontě stabilizovala. Jednoznačně největší pozornost Habsburků se soustředila na České království, kde již v prvním století existence monarchie vzniklo největší napětí a kde se dynastie třikrát po sobě (v letech 1546–1547, 1608–1611 a 1618–1620) otrásla v těžké existenční krizi.

Habsburská monarchie potřebovala pro své dlouhodobé přežití vytvořit pevné jádro, jímž se měly stát čtyři země – Čechy, Morava, Dolní Rakousy a Horní Rakousy –, jež byly relativně odlehle od habsbursko-osmanského válčiště a s nimiž existence monarchie stála a padala. Snaze o jejich administrativní spoutání věnovali Ferdinand I. a jeho následovníci soustavné úsilí a vyvíjeli tlak, který ovšem vyvolával největší odpor právě v nejsilnějším článku tohoto jádra, tj. v Čechách. Není proto nadsázkou říci, že o otázce, zda se habsburská monarchie stane středoevropskou mocností, se rozhodovalo – přinejmenším při vytváření vintropolitických předpokladů velmocenského postavení – na strategické ose mezi Prahou s Vídní.³

Poměrně pevné základy monarchie položil za své bezmála čtyřicetileté vlády (1526–1564) Ferdinand I., zřejmě nejschopnější panovník v celých čtyřsetletých dějinách česko-rakousko-uherského soustátí.⁴ Ačkoli to bylo

3 Jaroslav PÁNEK, *Böhmen, Mähren und Österreich in der frühen Neuzeit: Forschungsprobleme ihres Zusammenlebens*, in: Thomas Winkelbauer (ed.), *Kontakte und Konflikte. Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte*, Horn – Waidhofen an der Thaya 1993, s. 125–136.

4 K osobnosti Ferdinanda I. je dnes již rozsáhlá literatura, z níž uvádím alespoň několik významných prací, vztahujících se k českým dějinám: Antonín REZEK, *Zvolení a korunování Ferdinanda I. za krále českého*, Praha 1877; TÝŽ, *Geschichte der Regierung Ferdinands I. in Böhmen*, Band I: *Ferdinands I. Wahl und Regierungsantritt*, Prag 1878; Josef JANÁČEK, *České dějiny. Doba předbělohorská 1526–1547*, I/1–2, Praha 1968–1984; Kenneth J. DILLON, *King and Estates in the Bohemian Lands 1526–1564*, Bruxelles 1976; Winfried EBERHARD, *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478–*

v počátcích velmi obtížné a teprve po porážce prvního českého odboje roku 1547 průchodnější, právě jemu se podařilo prosadit dynastické zájmy ve čtyřech principiálních sférách. Především šlo o postavení panovníka se zřetelem k jeho nástupu na trůn. Zatímco pro každou dynastii bylo výhodné uplatnit dědičné následnictví jakožto záruku vládní kontinuity, stavy měly zájem na svobodné volbě nebo alespoň přijímání nového krále až po smrti jeho předchůdce. Takový postup dával naději na dlouhé vyjednávání o volební kapitulaci, v níž uchazeč sliboval nejen potvrzení, ale i rozšíření stavovských privilegií na úkor královských pravomocí. Ferdinand I. ovšem dokázal obrátným vyjednáváním a nátlakem, ale i korupcí, lstí a podvodem zvrátit situaci ve svůj prospěch a vynutit si faktickou dědičnost trůnu. Jeli-kož ve všech následujících případech až do roku 1617 docházelo k přijímání panovníka za výjimečných okolností (válka, potlačení odboje, těžká vnitropolitická krize, rozpad politického systému), jevílo se i části stavovské obce jako nevyhnutelné udržet alespoň jeden centrální orgán moci jako záruku stability českého státu. Až do sesazení Habsburků roku 1619 se udály všechny změny na trůně tak, že nikdy nedošlo k interregnu a nový panovník byl přijat a korunován za života vládnoucího českého krále. To byl základní pilíř pro udržení dynastické soudržnosti českých a rakouských zemí, k vedení takřka permanentní války o Uhry a také pro udržení koruny římsko-německých králů a císařů.⁵

Výjimečná schopnost politické analýzy a systematického myšlení umožnila Ferdinandovi I. zformulovat principiálně (v menší míře pak i fakticky) takový způsob vlády, který byl přijat a v analogických situacích uplatňován jeho následovníky. Již ve druhé čtvrtině 16. století byl založen

1530, München-Wien 1981; TÝŽ, *Monarchie und Widerstand. Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Böhmen*, München 1985; Paula Sutter FICHTNER, *Ferdinand I of Austria, The Politics of Dynasticism in the Age of Reformation*, New York 1982; Alfred Kohler, *Ferdinand I. 1503–1564. Fürst, König und Kaiser*, München 2003; Jiří PEŠEK, *Ferdinand I.*, in: Marie Ryantová – Petr Vorel (eds.), *Čeští králové*, Praha – Litomyšl 2008, s. 303–319, 580 (bibliografie).

5 Jaroslav PÁNEK, *Königswahl oder Königsannahme? (Thronwechsel im Königreich Böhmen an der Schwelle zur Neuzeit)*, Historica. Historical Sciences in the Czech Republic. Series Nova 3–4 (1996–1997), Prague 1998, s. 51–67; Zdeněk VYBÍRAL *Politická komunikace aristokratické společnosti českých zemí na počátku novověku*, České Budějovice 2005, s. 79–97; syntetické zpracování v díle Petr VOREL, *Velké dějiny zemí Koruny české*, VII (1526–1618), Praha – Litomyšl 2005.

habsburský politický program v podobě dynamického, komplikovaně strukturovaného modelu, který se zpočátku mohl uplatnit jen částečně, ale byl připraven k aplikaci v období, kdy se uvolnilo mocenské vakuum a kdy mohlo dojít k proměnám, jež odpovídaly původním záměrům ideového tvůrce programu.⁶

Nejdůležitější složky programu na vybudování silné, co možná neomezené královské moci v českých zemích tvořily kromě již zmíněného prosazení dědičnosti trůnu také tendence k širší teritoriální integraci středoevropských zemí, efektivní výkon správy (finančních, vojenských a dalších institucí podřízených panovníkovi) i soudnictví a legitimizace vlády uznáním jediného přípustného státního náboženství. Jím se stal i pro středoevropské Habsburky jednoznačně katolicismus jakožto náboženský systém se zřetelně hierarchizovanou a centralisticky pojatou strukturou; zároveň byla důsledná katolická orientace pojátkem s nejvýznamnějšími strategickými spojenci – španělskými Habsburky a přes občasné roztržky také s papeži. Tato koncepce, vycházející z představ Ferdinanda I., se v podstatě udržovala a dotvářela po celé 16. a na počátku 17. století, ale stále zřetelněji se střetala s odlišnými zájmy stavovské reprezentace a s rostoucím vlivem reformácních proudů v západním křesťanství. Těžká politická krize narůstala v českých zemích dlouhodobě, ale v krátkém desetiletém období 1618–1628 dosáhla vrcholu. Nejprve se projevila prudkým nástupem stavovské formy vlády (1618–1620), ale vzápětí po bělohorské porážce (1620–1628), kdy se drastickým způsobem naplnily dosavadní tendence o prosazení habsburského programu, vyústila ve zlom v dějinách českého státu.⁷

6 Jaroslav PÁNEK, *Ferdynand I i stany czeskie (Polityka integracyjna założyciela monarchii habsburskiej i reakcja na nią w środowisku czeskim)*, in: Studia Historyczno-Prawne. Prace dedykowane Profesorowi Janowi Seredyce w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej, pod redakcją Janusza Dorobisza i Włodzimierza Kaczorowskiego, Opole 2004, s. 237–250; TÝŽ, *Ferdinand I. – Schöpfer des politischen Programms der österreichischen Habsburger?*, in: Petr Maťa – Thomas Winkelbauer (eds.), *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, Stuttgart 2006, s. 63–72.

7 Anton GINDELY, *Geschichte des dreißigjährigen Krieges*, I/1–3, Prag 1869–1878; TÝŽ, *Dějiny českého povstání léta 1618*, I–III, Praha 1870–1878; Kamil KROFTA, *Bílá hora*, Praha 1913; Joachim BAHLCKE, *Falcko-české království (Motivy a působení zahraničně politické orientace Falce od české královské volby po ulmskou smlouvu 1619–1620)*, Časopis Matice moravské 111, 1992, s. 227–251; Dušan UHLÍŘ, *Černý den na*

Dynamika tohoto desetiletí spočívala v tom, že se habsburské pojetí monarchismu otevřeně střetlo s protichůdným stavovským programem, který byl v radikální podobě zformulován se zpožděním a v České konfederaci nabyl krystalického vyjádření. Dramatický střet o vnitřní ústavní poměry byl zároveň rozhodujícím zápasem o povahu českého státu, o jeho vnitřní uspořádání a o jeho začlenění do struktury středoevropského makroregionu. Toto citlivé téma českých dějin hodnotila novodobá česká historiografie především se zřetelem k důsledkům pobělohorských změn pro český národ a zařadila je do širšího rámce filozofie českých dějin.⁸ V posledních desetiletích však obrací pozornost častěji ke strukturálním předpokladům obou protichůdných soustav systémů, z nichž střet ústavních principů vyrůstal.

Habsburská velmocenská koncepce ve svých východiscích neznamenala popření historického významu a postavení Českého království, neboť Habsburkové byli na potenciálu českých zemí i na českém královském titulu a z něho vyplývajícím prvním kurfiřtském hlasu existenčně závislí.⁹ Znamenala však odlišné strukturální uspořádání střední Evropy, v němž se základním stavebním kamenem stávaly *země jakožto dědičné provincie*. V tomto skladebném procesu bylo ideálem silného panovníka pohlčení pozdně středověkých států, integrovaných do hierarchicky uspořádaného celku, jednotnou monarchií, která vnějškově navazovala na tradiční emblematickou a symboliku svých původních státoprávně teritoriálních součástí. Na tomto ideovém základě vznikalo teritoriální jádro, složené ze čtyř centrálních zemí, byť jejich ekonomické a politické postavení zůstávalo rozdílné, stejně jako se značně lišil jejich přínos celku prostřednictvím nerovnoměrného daňového zatížení. Tento prostor byl spolu se zbytky Uher trvale vyhrazen habsburské primogenituře, zatímco okrajové země monarchie bylo možné postupovat příslušníkům dynastické sekundogenitury a terciogenitury; v nich vznikalo rezervní zázemí a zároveň prostor k experimen-

Bílá hora: 8. listopad 1620, Brno 1998; Jan P. KUČERA, 8. 11. 1620: *Bílá hora – O potracení starobylé slávy české*, Praha 2003.

8 Blíže Miloš Havelka (ed.), *Spor o smysl českých dějin 1895–1938*, Praha 1995.

9 Alexander BERGERT, *Böhmen, die böhmische Kur und das Reich vom Hochmittelalter bis zum Ende des Alten Reiches. Studien zur Kurwürde und zur staatsrechtlichen Stellung Böhmens*, Husum 2003.

tům, jež měly ověřit možnosti rekatolizace a politické centralizace celého středoevropského soustátí.¹⁰

Druhým principem bylo *rodové pojetí monarchie*, zajištěné snahami o dědičnost českého a uherského trůnu a o plynulé následnictví bez možnosti vzniku interregna. Třetí zásadu tvořilo budování *centralizované správy a soudnictví* v podobě institucí jednoznačně podřízených panovníkovi; vznikaly instituce bez směřodátného politického vlivu stavů, třebaže jednotliví šlechtici v něm zaujímalí – ovšem jen jako služebníci krále – čelné postavení. Dlouhodobé experimenty se zemskými a korunními institucemi přinesly v 16. století jen dílčí výsledky; zejména se nepodařilo změnit podle habsburských představ generální sněmy ani založit nové nadzemské a nadstátní instituce vybavené legislativními a exekutivními pravomocemi (společná stavovská zasedání všech habsburských zemí či vídeňské porady nejvyšších úředníků a stavovských předáků).¹¹ Omezený význam měly také pokusy o manipulaci sněmovního jednání s cílem jednostranně prosazovat panovnické nároky ve finančních, vojenských a náboženských záležitostech. Nicméně kontrola zemských sněmů panovníkem při jejich svolávání se prosadila již na počátku habsburské vlády.¹² Velmi účinné bylo postupné posouvání rozhodovacích pravomocí do oblasti výkonné a soudní moci, kde se královská moc snáze prosazovala. Omezení regionální samosprávy a po roce 1547 i zákaz neformálních politických porad měly protějšek v budování ústředních institucí (tajné rady, dvorské komory s podřízenými zemskými komorami a dvorské válečné rady) a vnášely do správy celé monarchie principy centrálního byrokratického řízení, které přerůstalo do ko-

-
- 10 Jaroslav PÁNEK, *Böhmen, Mähren und Österreich in der frühen Neuzeit: Forschungsprobleme ihres Zusammenlebens*, in: T. Winkelbauer (ed.), *Kontakte und Konflikte. Böhmen, Mähren und Österreich, Horn – Waidhofen an der Thaya* 1993, s. 125–136; Joachim BAHLCKE, *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Böhmisches Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526–1619)*, München 1994.
 - 11 Antonín REZEK, *První pokusy o společný parlament pro všechny země rakouské*, Praha 1882; Kamil KROFTA, *Snahy o společný sněm zemí domu rakouského v letech 1526–1848*, in: *Byli jsme za Rakouska... Úvahy historické a politické*, Praha 1936, s. 142–245.
 - 12 Ferdinand HREJSA, *Česká konfese. Její vznik, podstata a dějiny*, Praha 1912; Jaroslav PÁNEK, *K sněmovní politice Ferdinanda I. (Královův pokus o manipulaci českých stavů na generálním sněmu v roce 1557)*, *Folia Historica Bohemica* 2, 1980, s. 209–246.

runní a zemské roviny politického systému. Soustředěný tlak na zemské instituce vedl k postupnému oslabování stavovského vlivu a na přelomu 16. a 17. století v podstatě i k jejich ovládnutí králem a jeho aristokratickými stoupenci.¹³

Ideový pilíř habsburské koncepce vlády tvořilo úsilí o její legitimizaci všeobecným prosazením katolicismu jako jediného státního náboženství. Dlouhodobý proces obnovy katolické církevní správy v potridentském duchu vnašel do vztahu panovníka a převážně evangelických stavů trvalé napětí a v době státem vedené protireformace se nutně stal předmětem největších politických konfliktů. Zamýšlené ztotožnění habsburské koncepce státu s katolicismem zůstávalo na půli cesty, pokud se většina stavovské společnosti ztotožňovala s různými evangelickými denominacemi a pokud silná stavovská opozice s jejich prosazováním na úkor katolicismu spojovala své politické ambice. Naplnění této části habsburského programu vyžadovalo v ideálním případě dobrovolnou, v politické realitě však násilnou rekatolizaci společenských elit, a tedy i jejich proměnu se závažnými ústavními důsledky.¹⁴

II. Stavý

Česká (stavovská) koncepce se rozvíjela postupně a na rozdíl habsburského pojetí monarchie velmi komplikovaně. Při její formulaci se střetaly rozdílné sociální a skupinové zájmy (šlechty a měšťanstva, světských vrchností a duchovenstva, či stoupenců rozdílných nekatolických konfesí a jejich vnitřních proudů), ale zároveň se tu projevovaly také rozpory mezi stavov-

13 Josef JANÁČEK, *České dějiny. Doba předbělohorská 1526–1547*, I/2, Praha 1974 s. 79–93, 315–333; Jaroslav PÁNEK, *Politický systém předbělohorského českého státu*, Folia Historica Bohemica 11, 1987, s. 41–101.

14 Alois KROESS, *Geschichte der böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu*, I, Wien 1910; František KAVKA – Anna SKÝBOVÁ, *Husitský epilog na koncilu tridentském a původní koncepce habsburské rekatolizace Čech*, Praha 1969; Anna SKÝBOVÁ, *K politickým otázkám dvojvěří v Českém království v době předbělohorské*, Husitský Tábor 4, 1981, s. 145–157; Winfried EBERHARD, *Monarchie und Widerstand*, München 1985; Zdeněk V. DAVID, *Finding the Middle Way. The Utraquists' Liberal Challenge to Rome and Luther*, Washington – Baltimore – London 2003; v českém překladu: *Nalezení střední cesty. Liberální výzva utrakvistů Římu a Lutherovi*, Praha 2012.

ským korporativismem a aristokratickým individualismem. Právě tyto rozpory mezi stavy umožnily Ferdinandovi I. už v prvních letech vlády zlikvidovat významné prvky politické participace na úrovni lokální a regionální správy – takzvané velké obce (poradní shromáždění měšťanů v královských městech) a krajské sjezdy, na nichž jednala a formulovala svá politická stanoviska především nižší šlechta. Tím zanikla příležitost, aby druhý a třetí stav, tj. rytíři a svobodní měšťané, udrželi a rozvíjeli svůj zájem o věci veřejné, aby upevňovali svou sounáležitost se zemí a zdokonalovali vlastní politickou kulturu. Byl to zcela opačný vývoj v porovnání se sousedním Polskem, kde byl podíl nižší a střední šlechty na politických událostech daleko významnější a kde příznivě ovlivnil společenský a kulturní život země. Samozřejmě tam měl i své stinné stránky, symbolizované destruktivní zásadou *liberum veto*, umožňující nepatrně menšinu zablokovat i vážné reformní záměry.¹⁵

Nedomnívám se však, že v případě participace nižších privilegovaných vrstev by se vývoj v českých zemích ubíral stejnou cestou. Šlechtická společnost v Čechách a na Moravě měla zcela jinou strukturu než v Polsku (v českých zemích tvořila jen asi jedno procento veškerého obyvatelstva, zatímco na polském území mohlo jít až o deset procent); principem hlasování sněmů v českých zemích bylo „vážení“ hlasů, nikoli jejich mechanické sčítání, což bylo v přímém protikladu k zásadě jednomyslnosti; konečně i v krizových situacích si stavy samy stanovily zásadu, že musí vždy dojít k rozhodnutí, i kdyby vznikla aritmetická rovnost hlasů.¹⁶

Konzervativní historiografie, počínaje Václavem Vladivojem Tomkem, od poloviny 19. století zdůrazňovala společenský chaos, který do veřejného života údajně vnášela stavovská samospráva.¹⁷ Tento pohled vyplý-

15 Zbigniew WÓJCIK, *Liberum veto*, Kraków 1992.

16 Tato zásada byla stanovena i v Konfедераční listině z roku 1619 při volbě krále: každá země (Čechy, Morava, Slezsko, Horní Lužice, Dolní Lužice) měla jeden hlas; vzhledem k mimořádnému postavení Čech byl této největší zemi přiznán závěrečný, šestý hlas (*votum conclusivum*). Pokud by hlasování dospělo k výsledku 3 : 3, pak měl rozhodnout los. (článek 28; František KAMENÍČEK, *Zemské sněmy a sjezdy moravské*, II, Brno 1902, s. 657).

17 Václav Vladivoj TOMEK, *O synchronické metodě při dějepise rakouském*, Časopis Českého museum 28, 1854, s. 375–406; TÝŽ, *O stavovských nepokojích v zemích mocnářství rakouského za panování Rudolfa II. a Matiaše (mezi léty 1594–1614)*, tamtéž 28, 1854 – 30, 1856.

val z ideového ztotožnění prohabsburských dějepisců se silnou monarchií a s představou o její všestranné nadřazenosti nad obyvateli jakožto poddanými panovníka. Z jiného pohledu ji však lze nazírat jako polyfonii odlišných hlasů a zájmů v témž prostoru, která má vždy – stejně jako moderní demokracie – rysy méně uspořádané v porovnání s vládními systémy direktivními, autoritářskými či dokonce totalitními. Participace větší části společnosti na veřejném životě a na rozhodování o společných záležitostech zpravidla přináší zvýšené náklady na koordinaci různých složek společnosti a sladování často protichůdných zájmů, někdy se dokonce prokáže její menší účinnost ve střetu se společnostmi přísně hierarchicky uspořádanými a řízenými z jednoho vládního centra. Přesto se svoboda v dobovém výměru a vyšší participace na moci jevily i ve starší minulosti, přinejmenším od počátku novověku, jako významné hodnoty, za něž je třeba zaplatit i nezbytně vyššími náklady na koordinaci. Tyto tendence se latentně projevovaly ve stavovském opozičním myšlení po celé 16. století, byly však tlumeny jednak mocenským tlakem habsburské vlády a obavami z represí, jednak oportunismem svých nositelů, kteří neviděli reálnou možnost brzkého naplnění těchto záměrů.¹⁸

Avšak vývoj střední Evropy a zvláště českého státu na počátku 17. století přinesl zásadní střet dvojího typu státu – absolutistického (*imperium absolutum*), k němuž směřovala habsburská monarchie, a státu dualistického čili smíšeného (*imperium mixtum*), spojujícího modifikované rysy mo-

18 Jaroslav PÁNEK, *Republikánské tendence ve stavovských programech doby předbělohorské*, Folia Historica Bohemica 8, 1985, s. 43–62. K problému náboženské plurality a vzájemné snášenlivosti Winfried EBERHARD, *Zu den politischen und ideologischen Bedingungen öffentlicher Toleranz: Der Kuttener Religionsfrieden 1485*, Studia Germano-Polonica I. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne 100, 1992, s. 101–118; TÝŽ, *Toleranz als historischer Lernprozeß der europäischen Kultur*, Akademische Monatsblätter 100, 1988, s. 2–7; Ole Peter Grell – Bob Scribner (eds.), *Tolerance and intolerance in the European Reformation*, Cambridge 1996; k českému vývoji Jaroslav PÁNEK, *The question of tolerance in Bohemia and Moravia in the age of the Reformation*, ibidem, s. 231–248; Josef VÁLKA, *Tolerance či koexistence? (K povaze soužití různých náboženských vyznání v českých zemích v 15. až 17. století)*, in: J. Válka, *Husitství na Moravě. Náboženská snášenlivost*. Jan Amos Komenský, Brno 2005, s. 237–248; Jaroslava HAUSENBLASOVÁ – Jiří MIKULEC – Martina THOMSEN (eds.), *Religion und Politik im frühneuzeitlichen Böhmen. Der Majestätsbrief Kaiser Rudolfs II. von 1609*, Stuttgart 2014 (= Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, Band 46).

narchie s vyvažujícím vlivem stavů. V době druhé krize habsburské monarchie na konci vlády Rudolfa II. v letech 1608–1611 se zrychlil proces myšlenkového zrání a institucionální experimenty s alternativními mocenskými orgány (1608–1619) umožnily opozičním stavům přistoupit ke koncipování překvapivě vyzrálého ústavního dokumentu, který měl poskytnout pro imperium mixtum pevné právní základy.¹⁹ Jedinečnou příležitostí k tomu poskytl české stavovské povstání v letech 1618–1620, především jeho první polovina, kdy se v Čechách uplatnila bezmála republikánská vláda. Bylo to krátké období shora neomezovaného ideového kvasu a silných nadějí na dosažení vítězství nad Habsburky, ale zároveň počínajícího válečného zápasu na domácím území. Doba, v níž se projevil dříve skrývané radikální ambice českých stavů, ale v níž se zároveň nebývale vyhroutily vztahy mezi evangelicko-stavovskou většinou a habsbursko-katolickou menšinou politicky aktivní složky obyvatelstva českých zemí.

Ačkoli konfедераční ústavní listina z roku 1619 vznikala uprostřed války, nenesla zjevné stopy chvatu, ale ve stovce článků a preambuli dokázala uceleně vyjádřit nejpodstatnější body stavovského politického myšlení. Tvůrci konfедераční listiny se dokázali poučit od západoevropských teoretiků politického kalvinismu a monarchomatismu a spojili tradiční české instituce (defenzory – ochránců víry a jejích nositelů) s regulativními funkcemi, které zejména Johannes Althusius určil ve svém pojetí státu kontrolním orgánům státní moci (ephori). Oproti habsburskému centralistickému konceptu vytvořili ústavní projekt federalistický, respektující nejen aspirace zemských stavovských obcí, ale také dosažené výsledky jejich dlouhodobého emancipačního vývoje. Konfедераční listina, kterou 31. července 1619 schválil generální sněm zemí České koruny, se stala výrazem kontinuity se starším českým právním myšlením, zároveň však představovala velice moderní řešení nahromaděných problémů českého státu a perspektivně i celé střední Evropy.²⁰

19 Edice ústavního dokumentu České konfederace (*Společná úmluva mezi Čechy, Moravany. Slezany a Lužičany, učiněná při generálním sjezdě v Praze r. 1619. Na hradě Pražském, 31. července r. 1619*): František KAMENÍČEK, *Zemské sněmy a sjezdy moravské. Jejich složení, obor působnosti a význam od nastoupení na trůn krále Ferdinanda I. až po vydání Obnoveného zřízení zemského (1526–1628)*, II, Brno 1902. č. 32a, s. 649–669. – Kameníčková edice je nadále citována zkráceně jako „Konfедераční listina“.

20 Rudolf STANKA, *Die Böhmischen Conföderationsakte von 1619*, Berlin 1932; Joachim BAHLCKE, *Modernization and state-building in an east-central European Estate's system: the example of the Confoederatio Bohemica of 1619*, Parliaments, Estates and Re-

Vznikem České konfederace skončila doba, v níž se stavy odvolávaly na nesusoudný soubor privilegií, na zvykové právo a na ad hoc vznikající instituce, které neměly pevný právní základ. Teprve touto ústavou se podařilo vytvořit systematický právní základ principů stavovského státu a jeho institucí. Stavovské politické myšlení dospělo v konfедераční listině k jasné definici *jednotného českého státu* (vnitřně strukturovaného na země jako články reálné federace, v tehdejší terminologii „konfederace“) se všemi jeho základními atributy – *celistvostí, voleným panovníkem, stavovským zřízením a deklarovaným náboženstvím většinovým i menšinovým*. Nový státní svazek měl poskytovat „jednostejnou ochranu nade všemi zeměmi, stavy a obyvateli jich, bez rozdílu náboženství“.²¹ Toto společenství mělo i svou základní ideu – představovalo „spolek a bratrské sjednocení“,²² jehož úkolem bylo s konečnou platností zajistit náboženskou svobodu evangelikům a předejít příštímuh ohrožení státní celistvosti (jak se to stalo zejména v kritických letech 1608–1611, kdy se Morava dočasně vydělila ze svazku českých zemí). V České konfederaci byly dovedeny do důsledků a systemizovány pozitivní zkušenosti z experimentů s novou státní formou, jež probíhaly od roku 1608 a částečně navazovaly i na zkušenosti z roku 1547. Byla vytvořena soustava orgánů, schopná zajistit fungování státu – král kontrolovaný stavy a limitovaný právem stavů na odpor, stavovsky a konfesionálně determinované úřady, sněmovní soustava s mimořádně silným postavením sněmu generálního, defenzorský úřad a ovšem také soustava soudnictví a církevní správy.²³

presentation 17, 1997, s. 61–73; TÝŽ, *Theatrum Bohemicum. Reformpläne, Verfassungsideen und Bedrohungspereptionen am Vorabend des Dreißigjährigen Krieges*, in: Winfried Schulze (ed.), *Friedliche Intentionen – Kriegerische Effekte. War der Ausbruch des Dreißigjährigen Krieges unvermeidlich?* (= Studien zur neueren Geschichte, Band 1), St. Katharinen 2002, s. 1–20; Karolina ADAMOVÁ, *První česká federativní ústava z roku 1619*, Praha 2009.

21 Konfедераční listina, s. 650, úvodní (nečíslovaný) článek.

22 Konfедераční listina, s. 650, úvodní článek.

23 Karel MALÝ, *Změny státního zřízení v českém stavovském povstání*, Folia Historica Bohemica 8, 1985, s. 63–88; Karolina ADAMOVÁ, *K otázce konfедераčních snah v českém státě na počátku 17. století*, Právněhistorické studie 27, 1986, s. 57–96; Josef VÁLKA, *Morava ve stavovské konfederaci roku 1619 (Pokus o vytvoření paralelních církevních a politických struktur v Čechách a na Moravě)*, Folia Historica Bohemica 10, 1986, s. 333–349; TÝŽ, *Konfederace z roku 1619 ve vývoji teritoriální a náboženské struktury*

Ústavní zřízení, které vznikalo v době válečného ohrožení samotné existence státu, věnovalo nutně centrální pozornost organizaci *obraný*. Oproti dřívějším neúspěchům při jednáních o společné defenzi zemí České koruny, případně i přilehlých zemí habsburské monarchie (jednání probíhala zejména v poslední třetině 16. století),²⁴ došlo roku 1619 k jednoznačné dohodě pěti korunních zemí a k podstatnému přetvoření systému společné obrany. Stavby českých zemí využily zkušeností s obranou proti turecké expanzi a určily způsob jednotného velení (generality), materiálního zásobování vojska, komunikace mezi zeměmi a zejména rozsah jejich vzájemné pomoci.²⁵ Pomocné kontingenty („hlavní pomoc“)²⁶ byly stanoveny tak, že – alespoň teoreticky – vytvářely možnost postavit armádu o zhruba osmi tisících jezdců a 21 tisících pěšáků, což v porovnání s předchozími vojenskými kampaněmi z Čech na habsbursko-osmanskou frontu v Uhrách nebylo číslo překvapivě vysoké, a proto je lze pokládat za realistický odhad vojenských možností českého státu.²⁷

Toto číslo (7.700 jezdců a 21.400 pěšáků) je součtem pomocných oddílů, které si měly navzájem poskytovat jednotlivé konfederované země v případě vážného ohrožení a obrany proti nepříteli. Češi měli poskytnout Moravanům 1000 jezdců a 3000 pěších, Slezanům rovněž 1000 jezdců a 3000 pěších, Horním Lužičanům 150 jezdců a 300 pěších, Dolním Lužičanům 100 jezdců a 200 pěších; Moravané recipročně Čechům a Slezanům po 1000 jezdců a 3000 pěších, Horním Lužičanům 150 jezdců a 300 pěších, Dolním Lužičanům 100 jezdců a 200 pěších; Slezané měli obdobné povin-

České koruny, in: Karel Malý – Jaroslav Pánek (eds.), Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v českých zemích (1500–1619), s. 193–202.

- 24 Miloslav VOLF, *Pokusy o společnou defensi České koruny v poslední třetině XVI. století. Příspěvek k politickovojenské historii*, in: K dějinám československým v období humanismu. Sborník prací věnovaných Janu Bedřichu Novákovi k 60. narozeninám, Praha 1932, s. 315–342.
- 25 Jaroslav Pánek, *Podíl předbělohorského českého státu na obraně střední Evropy proti osmanské expanzi*, Československý časopis historický 36, 1988, s. 856–872; 37, 1989, s. 71–84.
- 26 Konfедераční listina, s. 665, článek 74.
- 27 V roce 1594 táhlo ze samotných Čech do Uher asi 18 000 mužů; bylo to ovšem v době, kdy se na území České koruny nebojovalo a kdy byla motivace obyvatel země přece jen nižší než v existenčním zápase o vlastní teritorium; zároveň nelze pominout nevyhovující kvalitu vojska a nízkou úroveň jeho výcviku; blíže J. PÁNEK, *Podíl předbělohorského českého státu na obraně střední Evropy*, s. 871.

nosti vůči Čechům a Moravanům (po 1000 jezdců a 3000 pěších) i vůči Horním (150 jezdců a 300 pěších) a Dolním Lužičanům (100 jezdců a 200 pěších); Horní Lužičané poskytovali stejnou reciproční pomoc Čechům, Moravanům a Slezanům (každé zemi 150 jezdců a 300 pěších) a poněkud menší oddíl Dolním Lužičanům (100 jezdců a 200 pěších); Dolní Lužičané měli postavit čtyři stejné kontingenty pro každou z ostatních konfederovaných zemí (po 100 jezdcích a 200 pěšácích).²⁸ Jde samozřejmě pouze o pomocný odhad, nutně nemuselo dojít k ohrožení všech zbývajících zemí a k poskytování souběžné pomoci na všechny strany; zároveň však byla v průběhu české války oprávněná domněnka, že útok Habsburků bude veden zároveň na Čechy a Moravu, pravděpodobný však byl i současný vpád spojenců habsbursko-katolického tábora do severních zemí České koruny. Navíc vyčíslené expediční sbory neuváděly zdaleka veškerou vojenskou sílu jednotlivých zemí, neboť v případě krajního ohrožení se počítalo s tím, že „tehdy má jedna každá země se vši svou nejvyšší mocí té, v takovém nebezpečení postavené zemi, co nejdříve možné, ku pomoci přispěti povinna býti“.²⁹ Pro srovnání lze uvést, že spolehlivý znalec soudobých poměrů Pavel Stránský hodnotil vojenský potenciál Českého království poměrně vysoko, „budou-li se o bříme dělit po vzoru předků všichni rovnoměrně“, a to na 10.000 jezdců a přinejmenším 30.000 pěšáků.³⁰

Už tento počet, pokud by bylo mužstvo řádně vyzbrojeno, vycvičeno a zásobováno, byl plně dostačující v počáteční fázi třicetileté války; vždyť v rozhodující bitvě české války se střetly armády, které čítaly mezi 20 a 30 tisíci mužů). V případě existenčního ohrožení si měly země pomáhat i nad tento limit, „vši svou nejvyšší mocí“.³¹ Kdyby byla bývala ve smyslu České konfederace mobilizována a dostatečně financována takováto síla, mohla svést 8. listopadu 1620 na Bílé hoře vítězný nebo přinejmenším vyrovnaný střet s vojskem císaře Ferdinanda II. a katolické Ligy říšských knížat. Problém spočíval v tom, že příslušné ústavní články nebyly – zejména v důsledku krátké doby, jež uplynula mezi přijetím ústavy a bělohorským stře-

28 Konfедераční listina, s. 665–666, články 74–79.

29 Konfедераční listina, s. 666, článek 80.

30 Bohumil RYBA (ed.), *Pavel Stránský ze Zápské Stránky, Český stát*, s. 326. K počtům vojsk v době české války Miroslav MUDRA, *Vojenství v období třicetileté války*, in: *Vojenské dějiny Československa, II (1526–1918)*, Praha 1986, s. 72, 82–90.

31 Konfедераční listina, s. 666, článek 80.

tem – v praxi naplněny a zejména se nepodařilo zajistit dostatek nezbytných financí, ačkoli konfederace počítala s tím, že v případě nutnosti musí jít veškerý výnos berní na obranu.³²

Již od bělohorské doby tradičně opakované výtky nedostatečné obětavosti stavů nemají v této souvislosti podstatný význam. Základní otázka zní: Bylo by možné konsolidovat úspěšnou obranu ve smyslu České konfederace v případě delšího trvání protihabsburského odboje, nebo toho nebyly stavy vůbec schopny? Byl chaos ve stavovské administrativě (zejména ve správě financí) skutečně tak mimořádný, nebo odpovídal výjimečným poměrům po převratu a svržení habsburské dynastie, navíc v době války probíhající na vlastním území? Na obě otázky lze odpovědět alespoň částečně. Stavovská vláda v direktorském období byla schopna zorganizovat vládu v zemi, využít stávajících i alternativních institucí a udržet kontinuitu s těmi prvky politického systému, které odpovídaly dualistickému pojetí státu. Pozoruhodně moderní způsob federalizace České koruny, překonání napětí mezi zeměmi a schopnost urychleně vytvořit vyzrálé ústavní zřízení svědčí o tom, že proti Habsburkům nestála zdaleka jen hrstka nezodpovědných aristokratických dobrodruhů. Zároveň je však patrné, že ve válečném střetu se osvědčil a do budoucnosti získal faktickou převahu habsburský model administrativy a vojenství, nespolehlavý na ústavní dohodu zemí, nýbrž vycházející z jednoho řídicího centra kolem panovníka a dvorské válečné rady.³³

Česká konfederace vznikala za situace, kdy se mimořádně zkomplikovaly vztahy zemí České koruny k ostatní Evropě. Právě v 16. století, kdy se utvářela pravidelná síť diplomatických vztahů a systém mezistátních smluv, ujali se iniciativy za celé středoevropské soustátí Habsburkové, kdežto sta-

32 V době vzniku České konfederace se počítalo s tím, že panovník se svým dvorem bude financován z výnosu komorních statků, kdežto daně všeho druhu budou po dobu války věnovány výlučně na vojenské účely; Konfedační listina, s. 667, článek 87.

33 O schopnosti stavovské vlády zvládnout činnost stávajících i nově vytvořených institucí svědčí prameny zveřejněné v základních edicích: Jaroslav PROKEŠ (ed.), *Protokol vyšlé korespondence kanceláře českých direktorů z let 1618 a 1619*, Praha 1934 (= Sborník Archivu ministerstva vnitra RČS, 7); Libuše URBÁNKOVÁ (ed.), *Povstání na Moravě v roce 1619. Z korespondence moravských direktorů*, Praha 1979; blíže Jaroslav PÁNEK, *K úloze byrokratické na přechodu od stavovské k absolutní monarchii*, in: *Historická úloha absolutní monarchie ve střední Evropě*, Praha 1991 (= Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 3/1989, Studia Historica XXXVI), s. 75–85.

vovská reprezentace byla do těchto kontaktů zapojena pouze v nedostatečné míře.³⁴ Hlavní formou zahraniční politiky Českého království zůstaly dědičné přátelské smlouvy („urbanučky“), především s Polskem a Saskem, na nichž si stavy zakládaly do té míry, že i do konfедераční ústavy vložily povinnost obnovit tyto smlouvy se sousedními zeměmi.³⁵ Soubor pěti konfederovaných zemí byl pojat jako soudržné společenství, které i ústavní formou vyslovovalo principy své zahraniční politiky. Na jedné straně rušilo jakákoli rozhodnutí učiněná vnějšími silami (především takzvanou Oñateho smlouvu mezi španělskými a rakouskými Habsburky o následnictví na českém trůně),³⁶ na straně druhé předpokládalo obnovení a udržení spojeneckých smluv se sousedními státy.³⁷ Konfederace byla (formou doprovodných smluv)³⁸ založena na představě nenásilného rozšíření do rakouských a případně i uherských zemí,³⁹ přičemž země České koruny aspirovaly na místo „Piemontu“ střední Evropy. Při tom nešlo jen o založení většího a v konkurenci evropských mocností životaschopného státu,⁴⁰ nýbrž také o vytlačení Habsburků z celého prostoru, který byl od vzniku monarchie jejím jádrem. Proto byly při expanzi do Dolních Rakous použity proti sesazenému panovníkovi i válečné prostředky, a právě v tomto kontextu nabývají dvě neúspěšné výpravy k Vídni a pokusy o její dobytí roku 1619 jisté logiky a mnohem většího významu než pouhé neuvážené výpady stavovských důstojníků.⁴¹

Z hlediska strategického, ekonomického i populačního byla *integrační úloha českých zemí* dobře myslitelná, a to mnohem lépe než zemí rakous-

34 Ludwig BITTNER, *Chronologisches Verzeichnis der österreichischen Staatsverträge*, Band I, *Die österreichischen Staatsverträge von 1526 bis 1763*, Wien 1903; J. PÁNEK, *Politický systém předbělohorského českého státu*, s. 64–66.

35 Konfедераční listina, s. 669, článek 99.

36 Konfедераční listina, s. 657, článek 25.

37 Konfедераční listina, s. 669, článek 99.

38 Rozbor smluv se stavy Horních a Dolních Rakous podal K. MALÝ, *Změny státního zřízení v českém stavovském povstání*, s. 74–76.

39 Štefan KRIVOŠÍK, *Príspevok k dejinám stavovskej konfederácie českých a uhorských stavov z r. 1620*, Právnické štúdie 7, 1959, s. 147–187.

40 Na tuto skutečnost právem upozornil K. MALÝ, *Změny státního zřízení v českém stavovském povstání*, s. 76: „... vůdci osobnosti povstání si byly vědomy skutečnosti, že v době, kdy vznikaly evropské velmoci, je bez takového spojení existence samostatného českého státu nemožná“.

41 A. GINDELY, *Dějiny českého povstání*, II, s. 54–67, 213–222.

kých. Vždyť populační a ekonomický potenciál zemí České koruny se zhruba rovnal úhrnu dědičných rakouských zemí a zbytkového Uherského království. Uvážíme-li však, že se po roce 1564 vydělily země „vnitrorakouské“ a „hornorakouské“, které se vyvíjely víceméně samostatně, pak země České koruny jednoznačně převážily všechna ostatní teritoria pod vládou vídeňských či pražských Habsburků.⁴² Tato převaha zaručovala stavům českých zemí – ve chvíli, kdy se představitelé pěti stavovských obcí dokázali dohodnout na podstatných ústavních otázkách – výhodnou pozici k takovému pojetí expanze českého státu. „Česká cesta“ směřovala tedy k zásadní restrukturalizaci střední Evropy, která měla znamenat konec habsburské monarchie a její nahrazení svazkem tří států (českého, rakouského a uherského), z nichž každý by se skládal z federace vlastních (dílčích) historických zemí (Čechy – Morava – Slezsko – Horní Lužice – Dolní Lužice; Dolní Rakousy – Horní Rakousy; Uhry /zbytky neobsazené Turkey/ – Sedmihradsko – případně i Chorvatsko). Cesta k takovému uspořádání střední Evropy by byla bezpochyby velmi složitá, nicméně v roce 1619 byly přinejmenším naznačeny její kontury.

Avšak Česká konfederace dostatečně neřešila problém, který pokládali soudobí i pozdější posuzovatelé stavovské katastrofy roku 1620 za základní, totiž *finanční* zajištění válečnictví. Už tehdejší evangelický dějepisec Pavel Skála ze Zhoře položil důraz na skutečnost, že stavy nebyly schopny zmobilizovat své finanční možnosti a tím zavinily vlastní vojenskou porážku;⁴³ situace však nebyla tak jednoduchá, abychom ji mohli posuzovat z hlediska připravenosti českých šlechticů a měšťanů k obětem ve prospěch celku, tedy v úzce moralistním pohledu. Současný rakouský historik Thomas Winkelbauer propočtl, že Habsburkové – díky svým pevným spojeneckým kontaktům – dokázali získat na válku o Čechy několikanásobek peněz, jež mělo k dispozici vedení česko-falcké personální unie.⁴⁴ V tomto rozporu

42 Thomas WINKELBAUER, *Österreichische Geschichte 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*, I, Wien 2003, s. 13–15.

43 Josef JANÁČEK (ed.), *Pavel Skála ze Zhoře, Historie česká. Od defenestrace k Bílé hoře*, Praha 1984, s. 279–280.

44 Podle odhadu tohoto skvělého znalce habsburských financí byla zahraniční (především nizozemská) podpora českého povstání asi desetkrát nižší než subsidie, které byli schopni poskytnout středoevropským Habsburkům jejich spojenci, zejména Španělsko; Thomas WINKELBAUER, *Nervus belli Bohemici. Die finanziellen Hintergrün-*

tkvěl zjevný nedostatek konfедераční ústavy, která stanovovala obecné zásady řízení státu, avšak nekonkretizovala již způsob vedoucí k získání hmotných zdrojů pro zachování jeho existence. Neúspěšná byla i zahraniční politika, totiž získávání spojenců proti Habsburkům. Do boje proti nejsilnější evropské dynastii se v první fázi třicetileté války hrnul jen málokdo, a proto byl českým králem zvolen mladý představitel německého kalvinismu Fridrich Falcký, který sice pevně věřil ve své poslání a v pomoc Prozřetelnosti, ale nebyl schopen řešit základní problémy státu v době jeho existenčního ohrožení.⁴⁵

Český boj za odstranění rakouských Habsburků získal sympatie stavů okolních zemí a také podporu bohatých nizozemských provincií, které měly podobnou – ovšem vítěznou – zkušenost z nedávného zápasu proti španělským Habsburkům. Naproti tomu vládnoucím dynastiím ostatních evropských zemí se vzpoura proti panovníkovi jevila jako precedens nebezpečný nejen pro katolické, ale i pro protestantské státy. Proto se některé – svým dlouhodobým zaměřením protihabsbursky orientované – státy do bojů včas nezapojily a učinily tak až za změněných mezinárodních okolností v dalších fázích třicetileté války. První fáze tohoto velkého evropského konfliktu ukázala, že na zlomení habsburské velmocenské politiky ne-

de des Scheiterns des Ständeaufstands der Jahre 1618 bis 1620, Folia Historica Bohemica 18, 1997, s. 173–223.

- 45 O problematice postavě „zimního krále“ Fridricha Falckého pojednává (v některých případech s nádechem idealizace) řada novějších publikací: Nicolette MOUT, *Der Winterkönig im Exil. Friedrich V. von der Pfalz und die niederländischen Generalstaaten 1621–1632*, Zeitschrift für Historische Forschung 15, 1988, s. 257–272; Peter BILLHÖFER, *Nicht gegen Ehre und Gewissen. Friedrich V., Kurfürst von der Pfalz – der „Winterkönig von Böhmen“ (1596–1632)*, Heidelberg 2004; Brennan C. PURCELL, *The Winterking. Frederick V of the Palatinate and the Coming of the Thirty Years War*, London 2003; Peter WOLF – Michael HENKER – Evamaria BROCKHOFF – Barbara STEINHERR – Stephan LIPPOLD (eds.), *Der Winterkönig. Friedrich V. – Der letzte Kurfürst aus der Oberen Pfalz: Amberg – Heidelberg – Prag – Den Haag*, Augsburg 2003; Jaroslav MILLER, *Falcký mýtus. Fridrich V. a obraz české války v rané Stuartovské Anglii*, Praha 2004; Jaroslav PÁNEK, *Fridrich Falcký*, in: Marie Ryantová – Petr Vorel (eds.), *Čeští králové*, Praha – Litomyšl 2008, s. 365–381, 581 (bibliografie); TÝŽ, *Král katastrofy. Fryderyk Wittelsbach, zwany Zimowym Królem*, in: J. Pánek, *Czechy a Polska na progu czasów nowożytnych*, Toruń 2014, s. 421–448; Jana HUBKOVÁ, *Fridrich Falcký v zrcadle letákové publicistiky. Letáky jako pramen k vývoji a vnímání české otázky v letech 1619–1632*, Praha 2010.

stačí síly opozičních stavů v českých, rakouských a uherských zemích ani ve spojení se slabou dynastií falckých Wittelsbachů. Více než kdy jindy se tu projevila pravdivost úsloví „pecunia nervus belli“, neboť nedostatečná mobilizace vlastních zdrojů spolu s faktickou mezinárodní izolací v širším evropském prostoru se staly osudnou Achillovou patou „české cesty“ k přebudování střední Evropy do podoby konfederace svěprávných zemí s dualistickým zřízením.⁴⁶

III. Vyznění

Z existenčního zápasu dvou dlouhodobě protichůdných tendencí raně novověkého vývoje vyšel vítězně *habsburský model uspořádání střední Evropy* včetně drastických forem ovládnutí českých zemí. V prvních letech po Bílé hoře to znamenalo zaplnění volného prostoru, který se otevřel samovolným rozkladem nebo násilnou likvidací stavovských institucí. Uplatnění válečného práva proti potlačeným rebelům a zemím, zatíženým „vysoce ohavnou rebellií“,⁴⁷ umožnilo poprvé v takovém rozsahu direktivně stanovit právní poměry od regulace náboženství přes stavovské instituce až po užívání jazyka ve veřejné komunikaci. Nebyly to však zcela nové zásady, neboť bylo možno navázat na starší praxi – v náboženství na ustanovení augšpurského míru z roku 1555, v ostatních sférách na výše zmíněné intence vládní strategie Ferdinanda I. Rozdíl oproti vývoji v 16. století, zjevně či latentně vykazujícímu analogické tendence habsburské politiky, spočíval především v jedinečné příležitosti k jednostrannému prosazování těchto zásad a v tvrdosti represí.⁴⁸

46 Anton GINDELÝ, *Geschichte der böhmischen Finanzen von 1526–1618*, Wien 1868; Otto PLACHT, *České daně 1517–1652*, Praha 1924.

47 Hermenegild JIREČEK (ed.), *Obnovené právo a zřízení zemské dědičného království Českého – Verneuerte Landes-Ordnung des Erb-Königreichs Böhmen 1627*, Praha 1888, s. 2 („der vorgegangenen hochabscheülichen Rebellion“, tamže, s. 3).

48 Anton GINDELÝ, *Geschichte der Gegenreformation in Böhmen*, Leipzig 1894; Winfried EBERHARD, *Entwicklungsphasen und Probleme der Gegenreformation und katholischen Erneuerung in Böhmen*, Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte 84, 1989, s. 235–257; Jiří MIKULEC, *Pobělohorská rekatolizace v českých zemích*, Praha 1992; TÝŽ, 31. 7. 1627 – rekatolizace šlechty v Čechách. Čí je země, toho je i náboženství, Praha 2005; TÝŽ, *Náboženský život a barokní zbožnost*

Prvá tři desetiletí 17. věku byla výjimečná tím, že se v jejich průběhu nadlouho otvíral volný prostor ve střední Evropě, který nejen umožňoval, ale přímo si vynucoval hledání nových řešení. Tato řešení nespočívala v úplné diskontinuitě s dosavadním vývojem, nýbrž v neobvyklé kombinaci tradičních (vývojem ověřených) prvků raně novověkého státu s dříve nepřijatelnými mocenskými nástroji. Otřesení vládní koncepce Ferdinanda I., která fungovala do sklonku 16. století, bylo možné vyvážit nejen dříve okrajovými prvky (politicky motivované exekuce, majetkové konfiskace nevidaného rozsahu, bezpodmínečné vyhnání jinověrců), ale také krajními formami boje o přežití. K nim patřily válka proti legálně přijatému panovníkovi, jeho sesazení a volba protikrále na jedné straně, ale také neslýchaný způsob vojenského dobývání zemí, jejichž byl ohrožený Habsburk přijatým a korunovaným králem, a to již za Rudolfa II. roku 1611 a poté za vlády Matyáše a Ferdinanda II. v letech 1618–1620 na straně druhé. Použití extrémních prostředků boje o moc v českém státě nakonec umožnilo zbavení dobytých zemí dosavadních práv a privilegií, a nastolení nového – absolutistického – státního režimu, který byl v letech 1627–1628 symbolicky vyjádřen vydáním obnovených zřízení zemských pro Čechy a Moravu.⁴⁹

Období destabilizace na počátku 17. století nabízelo dvěma hlavním mocenským činitelům ve střední Evropě – Habsburkům na jedné straně a evangelickým stavům v čele s českými radikály na straně druhé – příleži-

v českých zemích, Praha 2013, s. 263–299; Josef VÁLKA, *Morava reformace, renesance a baroka*, Brno 1995 (= Dějiny Moravy, II); Ivana ČORNEJOVÁ, *Pobělohorská rekatolizace v českých zemích. Pokus o zasazení fenoménu do středoevropských souvislostí*, in: Ivana Čornejová (ed.), *Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci*, Praha 2003, s. 14–24; Ivana ČORNEJOVÁ – Jiří KAŠE – Jiří MIKULEC – Vít VLNAS, *Velké dějiny zemí Koruny české*, VIII (1618–1683), Praha – Litomyšl 2008, s. 90–102; Howard LOUTHAN, *Converting Bohemia. Force and Persuasion in the Catholic Reformation*, Cambridge 2009 (v českém překladu: *Obrácení Čech na víru aneb Rekatolizace po dobřem a po zlém*, Praha 2011).

- 49 Hermenegild JIREČEK (ed.), *Obnovené právo a zřízení zemské dědičného království Českého – Verneuerte Landes-Ordnung des Erb-Königreichs Böhmen 1627*, Praha 1888; TÝŽ (ed.), *Verneuerte Landes-Ordnung des Erb-Markgraftums Mähren – Obnovené zřízení zemské dědičného markhrabství Moravského 1628*, Brno 1890; Karel MALÝ, *Der böhmische Beitrag zum Modell des europäischen Absolutismus*, in: *Wirkungen europäischer Rechtskultur. Festschrift Karl Kroeschell zum 70. Geburtstag*, hrsg. von Gerhard Köbler und Hermann Nehlsen, München 1997, 695–705; TÝŽ, *Trestní právo v Obnoveném zřízení zemském*, *Právněhistorické studie* 43, 2013, s. 25–52.

tost k expanzi do mocenského vakua. Oba činitelé se pokusili této příležitosti využít. Vzhledem k tomu, že obě strany konfliktu disponovaly již v roce 1619 dostatečně vyzrálým pojetím státu, střetly se současně tyto dvě naprosto neslučitelné koncepce. Zatímco „česká“ koncepce státu se vyznačovala institucionálním zajištěním poměrně široké participace na moci a náboženskou pluralitou, „habsburská“ koncepce státu vycházela z koncentrace přísně hierarchizované moci a z institucionálního zajištění náboženské unifikace. Zatímco „česká“ koncepce směřovala do budoucnosti svými teoretickými východisky, habsburský model měl reálnou perspektivu v praktickém uplatňování moci.⁵⁰

Naplnění habsburské koncepce vyžadovalo nejen radikální změnu ústavních poměrů, ale také proměnu mocenských elit. V souvislosti s vyhnáním českých evangelíků do exilu a s násilnou rekatolizací zbývajících obyvatelstva došlo – na rozdíl od vytrvalé rezistence části poddaného obyvatelstva – k poměrně rychlému podřízení šlechtických stavů, měšťanstva i duchovenstva habsburskému konfesijně politickému pojetí státu. Ani takovéto přizpůsobení se násilně vnuceným poměrům nemohlo zahladit obrovské ztráty v důsledku násilného vyhnání většiny české inteligence do ciziny a fyzické likvidace řady jejích čelných představitelů; ačkoli Habsburkům nešlo primárně o postižení Čechů, nýbrž „kacířů“ a „rebelů“, byla to skutečná katastrofa, která narušila a trvale poznamenala kulturní vývoj českého národa.⁵¹

Přeskupení pozemkové držby ve třech vlnách pobělohorských konfiskací umožnilo v letech 1620–1635 nejen materiálně zlikvidovat majetkové základy stávající i potenciální opozice, ale také vytvořit novou aristokracii,

50 Jaroslav PÁNEK, *Mitteuropa in den politischen Vorstellungen der böhmischen Aristokratie in der frühen Neuzeit. Von der antiosmanischen Allianz zur evangelischen Konföderation*, *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 137, 2002, s. 133–146; Václav BŮŽEK, *From compromise to rebellion. Religion and political power of the nobility in the first century of the Habsburgs' reign in Bohemia and Moravia*, *Journal of Early Modern History* 8, 2004, s. 31–45.

51 Lenka BOBKOVÁ, *Emigrace, exil, reemigrace*, in: Marie Šedivá Koldinská – Ivo Cerman et al., *Základní problémy studia raného novověku*, Praha 2013, s. 534–558. Důkladné zpracování problematiky českého exilu v 17. století (s rozsáhlou bibliografií): Wulf WÄNTIG, *Grenzerfahrungen. Böhmisches Exulanten im 17. Jahrhundert*, Konstanz 2007; český souhrn: Edita ŠTĚŘÍKOVÁ, *Stručně o pobělohorských exulantech*, Praha 2005.

složenou zčásti ze starších domácích katolických rodů, do značné míry pak z nově přichozí šlechty.⁵² Tato aristokracie byla majetkovými, politickými a náboženskými pouty spjata s habsburským dvorem, ale zároveň přijetím nových prestižních titulů (hrabat, knížat či vévodů) se odpoutala od tradic starého panského stavu i od jednoznačného zakotvení v jednotlivých zemích a stala se svorníkem mezi zeměmi, v nichž měla svá panství, a vídeňským dvorem.⁵³

Český stát v důsledku habsburského vítězství nezanikl, ale ze subjektu (dokonce subjektu s expanzivními ambicemi) se stal objektem dějinného vývoje. Neznamenalo to vyloučení privilegovaných vrstev jeho obyvatelstva z účasti na nových metodách vládnutí. Pokud se však příslušníci aris-

52 Volker PRESS, *Adel in den österreichisch-böhmischen Erblanden und im Reich zwischen dem 15. und dem 17. Jahrhundert*, in: *Adel im Wandel. Politik, Kultur, Konfession, 1500–1700* (= Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge, 251), Wien 1990, s. 19–31; Thomas WINKELBAUER, *Wandlungen des mährischen Adels um 1600*, in: Karlheinz Mack (ed.), *Jan Amos Comenius und die Politik seiner Zeit*, Wien – München 1992, s. 16–35; Jaroslav PÁNEK, *Hofämter – Landesämter – Staatsämter zwischen Ständen und Monarchie an der Schwelle zur Neuzeit. Die böhmischen und österreichischen Länder im Vergleich*, in: *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert*, hrsg. von Joachim Bahlcke, Hans-Jürgen Bömelburg und Norbert Kersken, Leipzig 1996, s. 39–49; Josef VÁLKA, „Die Politiques“. *Konfessionelle Orientierung und politische Landesinteressen in Böhmen und Mähren*, in: *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa*, s. 229–241; Václav BŮŽEK – Petr MAŤA, *Wandlungen des Adels in Böhmen und Mähren im Zeitalter des „Absolutismus“ (1620–1740)*, in: Ronald G. Asch (ed.), *Der europäische Adel im Ancien Régime. Von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (ca. 1600–1789)*, Köln – Weimar – Wien 2001, s. 287–321; Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL – Zdeněk VYBÍRAL, *Der Adel in den böhmischen Ländern 1526–1740. Stand und Tendenzen der Forschung*, Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 137, 2002, s. 55–98.

53 Robert J. W. EVANS, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700*, Oxford 1979, ²1984, ³1991 (v českém překladu: *Vznik habsburské monarchie 1550–1700*, Praha 2003; Václav BŮŽEK – Josef HRDLÍČKA – Pavel KRÁL – Zdeněk VYBÍRAL, *Věk urozených. Šlechta v českých zemích raného novověku*, Praha – Litomyšl 2002; Václav BŮŽEK, *Šlechta ze zemí Koruny české na habsburských dvorech v předbellohorském století*, in: *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740)* (= *Opera historica* 10), České Budějovice 2003, s. 153–189; Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004, s. 67–69, 125–127; Václav BŮŽEK a kolektiv, *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*, Praha 2010.

tokracie chtěli v soupeření o moc skutečně prosadit, museli své síly a schopnosti vložit do služeb habsburského pojetí centralizované monarchie, a to i tam, kde šlo v následujících dvou staletích o oslabení nebo dokonce postupnou destrukci českého státu. Vítězství habsburského modelu státu dalo směr dalšímu vývoji nejen českých zemí, ale i celého česko-rakousko-uherského prostoru. Byla to postupná centralizace, v důsledku složitého vývoje ve východní polovině monarchie pak s velkým časovým odstupem i postupné směřování k dualismu. Naproti tomu byla zamezena cesta k federalizaci střední Evropy a do základního ústrojí habsburské monarchie, dočasně sehrávající úlohu středoevropské velmoci, byla vložena dlouhodobě časovaná nálož, která po půldruhém století začala doutnat a jež s odstupem tří staletí tuto monarchii zničila.

Epilog

Habsburská monarchie svedla v roce 1620 existenční zápas o vlastní přežití a vyšla z něho vítězně. Tím se však nevyhnula vážným vnitřním otřesům, především ve své východní části. V průběhu 17. a na počátku 18. století musela čelit sérii šesti velkých povstání uherské šlechty (1604–1606, 1619–1622, 1623–1624, 1644–1645, 1672–1684, 1703–1711), která měla spíše separatistický než strukturálně konstruktivní charakter. S rozhodující polskou pomocí odrazila roku 1683 poslední velký útok Osmanské říše, postupně ovládla celé Uhry a rozšířila své území na Balkán. V době krize polského státu na konci 18. století se podílela na dělení Polska a zabrala jeho jihovýchodní část, kterou připojila ke svému území pod názvem Halič. Někdejší zakladatelské plány Ferdinanda I. se tak v teritoriálním smyslu částečně naplnily. Habsburská monarchie se stala bezkonkurenčně nejrozsáhlejším středoevropským soustátím, v roce 1804 formálně jednotným Rakouským císařstvím a po několika drtivých válečných porážkách roku 1867 dualistickým Rakousko-Uherskem.

Ve vnitřních poměrech směřovala habsburská monarchie od svého vzniku k absolutistické vládě, jež byla založena na přísně hierarchizovaném modelu centrální moci panovníka a jeho dvora. Na něm zaujímal v 17. a 18. století nejdůležitější postavení loajální katoličtí velmoži z jednotlivých zemí, tvořící personální a mocenskou spojnicí mezi panovnickým dvorem

a provinciemi. Na těchto základech vznikla středoevropská varianta absolutní monarchie, která udávala směr společenskému i politickému vývoji tohoto prostoru a výrazně poznamenala české, rakouské a uherské země jednotlivými rysy barokní kultury.⁵⁴ Původní velmocenská představa však měla vážné trhliny, neboť monarchie nedisponovala po třicetileté válce dostatkem sil, aby ve všech svých částech prosadila své záměry (zejména konfesijní absolutismus a centralizaci na úkor stavů), jak tomu bylo v Čechách a na Moravě. Uhry a do jisté míry dokonce i Slezsko (po roce 1740 beztak vytržené z habsburské moci) se v tomto ohledu lišily od česko-rakouského jádra, zejména zachováním silnějších stavovských pozic, nižší mírou zdanění, limitovanou náboženskou tolerací, někdy i beztrestností protihabsburských povstalců. Tyto a další okolnosti, především vojensko-politického rázu, usnadnily vznik specifických vývojových rysů východní poloviny monarchie, která dlouhodobě směřovala k dualismu.

Habsburská monarchie vyšla z válečných konfliktů 17. století jako relativně konsolidované soustátí, jehož vládnoucí dynastie – s výjimkou formálních pravomocí římsko-německého císaře – oslabila na západě v konkurenci a válečných konfliktech s Francií, zato však válkou proti Turkům získala nová teritoria na východě. Na roztržitém německém území jí ovšem začal vyrůstat nový konkurent v expanzivním Braniborsku. Tento stát – od roku 1701 Pruské království a od roku 1871 sjednocené Německé císařství – se stal osudovým soupeřem habsburské monarchie, která nejprve ztratila hospodářsky a strategicky důležité Slezsko a po prohrané válce roku 1866 definitivně také směřodátne velmocenské postavení ve střední Evropě. Monarchie oslabená krvavými válkami o severoitalské provincie Lombardii a Benátsko a poté o zbytky vlivu v Německu, se na přelomu 19. a 20. století dostávala do závislosti na Německu a tuto tragickou roli završila za první světové války. Pokusy o pozdní expanzi do oblastí uvolňovaných rozpadající se Osmanskou říší, zejména okupace Bosny a Hercego-

54 Blíže jsem o této problematice pojednal ve studii *La Monarchia Absburgica come spazio per la formazione della cultura barocca*, in: Barocco in Italia – Barocco in Boemia. Uomini, idee e forme d'arte a confronto. A cura di Sante Gracioti e Jitka Křesálková (Fondazione Giorgio Cini, San Giorgio Maggiore Venezia – Media et Orientalis Europa 3), Roma 2003, s. 33–46; česká verze: *Habsburská monarchie jako prostor pro utváření barokní kultury*, in: Baroko v Itálii – Baroko v Čechách. Setkávání osobností, idejí a uměleckých forem. Uspořádali Vilém Herold a Jaroslav Pánek, Praha 2003, s. 73–85.

viny (1878) a její anexe o třicet let později (1908) byla už jen jedním z kroků vedoucích k rozpoutání celoevropského a světového konfliktu. Ačkoli Rakousko-Uhersko nebylo jediným viníkem této civilizační katastrofy a ke střetnutí znepřátelených velmocí by bylo zřejmě došlo i bez absurdní reakce na sarajevský atentát, byla to právě habsburská monarchie, která 28. července 1914 jako první poslala své vojáky do dosud největšího makabrozního tance světových dějin. Bylo to jen vyvrcholení nenahraditelných ztrát mladých životů, jež během čtyř staletí položily statisíce, úhrnem miliony Čechů, Slováků, Poláků, Slovinců, Chorvatů, Srbů, Rumunů, Italů, Židů, Maďarů a ovšem také rakouských Němců za nakonec zcela marné snahy o naplnění expanzivních snů jedné středoevropské dynastie.

„Svým národům“ dělala tato dynastie ústupky ve vnitřní politice jen pod tlakem. Nemohla jinak, neboť idea dynasticky pojaté monarchie vedla k neustálé snaze o posílení centrálně řízeného, hierarchicky uspořádaného státu či dvoustátí. Pokud docházelo ke kompromisům s opozičními nebo odbojnými stavy, bylo to dáno vnitropolitickými a zahraničními tlaky nebo válečným oslabením. Náboženská svoboda, která patřila k programu nekatolické šlechty, se stala obchodním artiklem a byla vykupována ústupky stavů v daňových a vojenských záležitostech. Slavné patenty z roku 1781 nepřinášely omezenou toleranci pro evangelíky a zrušení nevolnictví jako projev úcty k lidské bytosti nebo výraz péče o obecné dobré, ale stávaly se již nezadržitelnou reakcí na hospodářské zaostávání habsburského státu a jeho omezenou bojeschopnost po porážkách v předchozích válkách. Jakékoli změně od absolutistického k ústavnímu zřízení se rakouští císařové a jejich vlády křečovitě bránili; pokud ustoupili pod tlakem revoluce 1848–1849, bylo to jen dočasné opatření, a skutečný průlom přinesla teprve série válečných porážek. Nelze přeceňovat ani velkorysost habsburského mecenátu vůči obyvatelům zemí, jež tato dynastie ovládala. Občas servilně připomínané příspěvky členů panovnického domu na velké kulturní podniky druhé poloviny 19. století byly především součástí dynastické reprezentace a navíc byly placeny jen malým zlomkem daňového výnosu českých zemí.

Neznamená to, že by tato monarchie nepřinesla nic dobrého. Největší dějinnou zásluhu si získala svým dílčím příspěvkem k uhájení evropské civilizace (byť v jednostranně katolickém pojetí) při obraně proti turecké expanzi. Nutno však připomenout, že tak mohla učinit jen proto, že tento zájem sdílely všechny tři státy sdružené v monarchii, a navíc že tato podpo-

ra mohla být vyšší, kdyby ji nebrzdily permanentní konflikty habsburských panovníků s českými a uherskými stavy. Mohla dokonce ztroskotat, kdyby nebylo podpory ze strany říšských stavů a v rozhodujícím okamžiku také drtivého zásahu polské armády proti Turkům u Vídně roku 1683.

Habsburská dynastie, která měla v 16. a 17. století své mocenské těžiště ve Španělsku, přispěla rovněž k přiblížení středoevropských zemí k západní a jižní Evropě, avšak k podobnému, byť pomalejšímu a spíše na Francii orientovanému vývoji by s největší pravděpodobností došlo i za vlády falckých nebo bavorských Wittelsbachů, kteří se pokusili získat český trůn na úkor Habsburků v letech 1619 a 1741. Zajímavé, byť nikoli jednoznačně pozitivní podněty přinesla habsburská monarchie ve svých počátcích (nové pojetí byrokratické činnosti a zrychlení komunikace zavedením pravidelného mezinárodního poštovního spojení) a v době osvícenství (školské, sociální a církevní reformy), avšak v těchto případech nešlo tolik o specifický přínos Habsburků jako spíše o přizpůsobení se obecným vývojovým proudům, o snahu vyrovnat se pokročilejším velmocím a o nápravu vlastních přehmatů z předcházejících desetiletí a staletí.

Převratné události, symbolizované Bílou horou, není třeba oplakávat, neboť podobně drtivé porážky jako český stát a česká stavovská společnost utrpěly i jiné evropské národy. Za vhodnější pokládám zaujetí realistického pohledu, který je dnes zamlžován částí publicistiky a zmateným historickým povědomím. Porážka na Bílé hoře – z příčin mezinárodních i vnitropolitických – uzavřela cestu k odlišnému mocenskému uspořádání střední Evropy a rozhodla o tom, že v něm po další tři staletí bude uplatňovat své velmocenské ambice habsburská dynastie. Neznalost dějin středoevropského soustátí spolu s cílenou monarchistickou propagandou vedla k tomu, že habsburská monarchie začala být pokládána za předobraz Evropské unie.⁵⁵ Za horizontem těchto úvah zcela zmizela historická realita vývoje této monarchie a způsob, jakým si počínala jak ve svém krvavém úsilí o scelení střední Evropy, tak i obecně při řešení krizových situací.

Porovnáme-li principy Evropské unie s reálným vývojem habsburské monarchie ve zlomových momentech její existence, pak nezbyvá než konstatovat principiální protikladnost: proti zásadě svobodného sdružení států

55 K vytvoření tohoto obrazu svou publicistickou činností vydatně přispívali Otto von Habsburg a další představitelé habsburského rodu.

(a případného vystoupení z unie) stála násilná řešení, válka a bezpodmínečné podrobení dobytých zemí jakožto bezprávných subjektů; proti subsidiaritě správy, která vycházela ze staletých tradic sdružených zemí, stavěla habsburská dynastie maximální centralizaci a hierarchické ovládání sdružených zemí a jejich obyvatel; jakýkoli respekt k soukromému majetku popřely obrovské konfiskace, které nebyly důsledkem majetkové kriminality postižených, nýbrž trestem za opoziční politickou činnost, a které nepostihovaly pouze politicky aktivní jedince, ale i jejich rodiny; zásadním protikladem k uznání lidské důstojnosti a svobody svědomí bylo násilné vnučování jediného státního náboženství všem obyvatelům monarchie v duchu konfesijního absolutismu.

Současně je nutno připomenout, že to vše se dělo v prostředí, které neznalo a nemohlo znát moderní formulaci lidských a občanských práv a že tvrdost dějin dopadala i na obyvatele jiných zemí Evropy a světa. V některých ohledech bychom shledali nesmírně kruté nakládání s politickými odpůrci či neprivilegovanými vrstvami také v sousedních státech, které s habsburskou monarchií soupeřily ve snaze ovládnout podstatné části kontinentu. Osmanská říše nakládala nelítostně s křesťanskou „rájou“, ač jí ponechávala její vyznání (podobně jako byli v habsburské monarchii do jisté míry tolerováni židé). Hromadné popravy představitelů nekatolických elit, jakým byly staroměstská exekuce 1621 či likvidace účastníků uherského povstání Imre Thökölyho při takzvaných přešovských jatkách 1687, nedosahovalo početně takových rozměrů jako vyvraždění francouzských evangelíků při Bartolomějské noci v Paříži roku 1572. To vše patřilo k hrůzám raně novověké Evropy, které upadly v zapomenutí a byly překryty krvavými řežemi 19. století a světovými válkami 20. století. Přesto takové kořeny patří k dědictví habsburské monarchie, která se ve válečných masakrech zrodila a v nich také zanikla. Takový odkaz stěží nadchne myslícího pozorovatele, který jen trochu hlouběji nahlédne do historie.

Přesto se v mělkém historickém povědomí – a to nejen u nás – uchytila představa, že „za Rakouska“ byl mír, blahobyt a ústavní pořádek, ačkoli se tento stát potácel v sérii prohraných válek, jeho předposlední císař se usilovně bránil přijetí ústavy a nakonec hnal „své národy“ do hrůzných masakrů první světové války. V matném povědomí se objevuje i čistě materialistická zhrzenost, že kdyby nezanklo Rakousko-Uhersko, „mohli jsme se dnes mít jako Rakušané“. Je to pozoruhodná zkratka, která přehlíží, oč vyš-

ší byla životní úroveň v Československé republice než v Rakousku meziválečné doby a dokonce ještě v prvních letech po druhé světové válce; nebere na vědomí geopolitické podmínky, v nichž došlo k rakouskému veletoci od země prosáklé morem nacismu a antisemitismu a roku 1938 nadšeně vítající zapojení do Hitlerovy Velkoněmecké říše, k výhodnému postavení první oběti hitlerovského Německa; zapomíná, že rozhodující obrat k politické neutralitě a hospodářské prosperitě nastal teprve roku 1955, kdy došlo k začlenění Rakouska do západního světa. Touha nacházet v dějinách předobrazy – i nikdy neuskutečnitelných – „šťastných zítřků“ vedla k nahrazení realistického pohledu bájnými projekcemi do minulosti.

Zajisté nikomu dnes nelze upírat právo na variantní či alternativní výklad dějin. Pokud však jsou na uvažování o minulosti kladeny vědecké nároky, měl by se tento výklad opírat nikoli o emoce a osobní sympatie, nýbrž o znalost dějinné problematiky v širším chronologickém i prostorovém rámci. Pokud se o něj pokusíme, pak nebude třeba nahlížet na habsburskou monarchii, trvale usilující o velmocenskou hegemonii ve střední Evropě, jako na temný „žalář národů“, ale ani jako na předzvěst světlé evropské budoucnosti.

**From Confederation of Autonomous Countries
to Absolutist Monarchy:
Development Alternatives of Central Europe in the 17th century
(Summary)**

JAROSLAV PÁNEK

Central Europe in its narrower definition, without Germany, which as a state inclines mainly to Western Europe's space, belonged neither in history nor today to the areas from where superpower ambitions to seize control over the Old Continent would arise. Remoteness from major sea paths, in whose vicinity since ancient times the greatest economic potential was concentrated, delayed development compared to areas influenced by the ancient Roman Empire and the specific concentration of the less-populous ethnic groups count among the historical factors that led in the Middle Ages and in modern times to the fact that coexistence and competition among smaller states at the same time prevailed in this area throughout the second millennium AD. While in the Mediterranean and the Atlantic regions, and later also in the large Eurasian areas great empires were established on the foundations of the Christian civilization or in the south and southeast also of the Islamic civilization, Central Europe occupied a peripheral or semiperipheral position. From the 10th century, four composite states gradually started forming here – the Czech, Polish, Austrian and Hungarian state. Characteristic features of these states have become a common affiliation to a Western Christianity circle and the predominance of cultural or in a broader sense civilizational reception over cultural radiation, as well as linguistic and ethnic diversity and, finally, the relative balance of power, in which sometimes two superpowers interfered with universal claims – the Papacy and the Roman-German Empire.

Temporary deviations from equilibrium encouraged Central European ruling dynasties to try to expand and gain the superpower position, but all these attempts remained unsuccessful in the long run. The bearers of efforts to integrate the Central European area included the Last Premyslids, First Habsburgs, Luxembourgs, Jagiellonians and Matthias Corvinus, but

each always achieved only a partial result, the duration of which did not exceed several years, or decades at most. Due to the high production of silver or gold exported to other countries, skillful diplomacy of the most successful rulers, or large concentration of military forces these states often effectively managed to enter the European power chess board, however, a stable superpower of the Western European type, which would for centuries influence the continent, never arose in this part of Europe in the Middle Ages.

The situation significantly changed only at the turn of the 15th and 16th centuries, as a result of successful marriage policy, the Habsburgs managed to obtain Burgundy and Spain, which had just entered the dazzling career of the world's colonial empire. In the hands of one of the competing dynasties vast resources of several Western European countries, and especially the wealth of overseas colonies, even obtained at the cost of genocide on Native American population, were concentrated. This potential could not stand any other competition in the form of other Central European dynasty, including Jagellonians, whose two family branches back then ruled in Bohemia and Hungary, but also in Poland and Lithuania. Once the Habsburgs gained the second and decisive power centre in Western Europe, they were able to reverse the current equilibrium and begin the path to early modern age integration.

While Charles V (1500–1558) tried to establish a universal world rule (“*dominium mundi*”, “*monarchia universalis*”), the building of a Danubian monarchy was left to Ferdinand I. (1503–1564). This excellent organizer intended to create a monarchy – a true central European power in the vicinity of the Austrian hereditary lands. The first prerequisite was to obtain Jagiello heritage in Bohemia and Hungary, which he managed partially by free choice, partially by war. The successors of Ferdinand Maximilian II (1527–1576) and Rudolf II (1552–1612) attempted the fourth acquisition of the Central European country Poland through marriage alliances and candidacy for the Polish throne, or through a violent conquest of the country. They failed, however. Following the conclusion of a peace treaty between the Habsburgs and the victorious Vasa (1589) the areas of interest were identified, while the Polish policy was oriented toward the East and ceased to play a significant role in Central Europe. Central Europe thus was

reduced to three states – Czech/Bohemian, Austrian and Hungarian ones – which formed the founding components of the Habsburg monarchy.

The Habsburg monarchy was established as a specific conglomerate of diverse territories, on which the dynasty-based administration was ensured either through hereditary claims or free (but later denied) elections or even through war campaigns and subsequent usurpation of a neighbouring state, which was in an internal political crisis. The structure of the monarchy was quite complicated. While elsewhere there was a concentration of smaller or less significant areas around the central country, in the case of the Habsburg monarchy it was just the opposite. Austrian hereditary lands were from the population, economic and political standpoint the weakest parts of the monarchy. Unlike Bohemia and Hungary they were not a kingdom, but simply a (arch)duchy, which was a serious flaw in terms of prestige. The Austrian territories formed an integral part of the Holy Roman Empire (the “Austrian Region”), but their ruler lacked authorization to elect the Roman-German King, or Emperor; that differed from the Czech king who was considered the first of secular electors. Although the Vienna seat was very conveniently located on the major commercial artery, the Danube, it was smaller than Prague and since 1540 was completely extended eccentrically out to the east, almost as a border fortress on the border with the Ottoman Empire. The income tax revenue from the mountainous Austrian Region was significantly smaller than from the Countries of Bohemian Crown, which also corresponded to a lower population of that region.

While the countries grouped in the formation called *Corona Regni Bohemiae* had an estimated population of approximately three million in the mid-16th century, and approximately four million before the Thirty Years War, hereditary Austrian lands accounted for just over two million, and approximately the same population was possessed by the remaining Hungarian Kingdom after the occupation of most of the Hungary by Turks. When, after 1564, the lands of “Inner Austria” (Styria, Carinthia, Carniola and the Littoral) separated and became independent and the lands of “Upper Austria” (Tyrol and Vorarlberg) became an autonomous *secundogeniture* and *terciogeniture*, approximately one million inhabitants lived in the two Danubian archduchies (Lower and Upper Austria). It was a huge imbalance between the centre of the monarchy and its associated regions, which were two great and powerful kingdoms. Lack of attractiveness of the

seat itself was supposed to be in this case replaced with the ruling Habsburg dynasty. In Central Europe no superpower formation similar to Spain, France or Britain, or even to Ottoman High Ports or Tsarist Russia were formed but rather only a set of “Countries of the House of Austria”.

In this paradoxical situation the efforts to rebuild the *horizontal links* between the associated countries and their internal components into a *vertical*, hierarchically organized system started to arise from the 16th century. This systemic change did not have the same response in all parts of the monarchy. In hereditary territories this problem did not escalate to a larger extent; Hungary devastated by Turkish expansion mainly became a permanent battlefield rather than a space suitable for the enforcement of the absolutist state, and therefore the resistance of the local Estates did not start until the beginning of the 17th century, when the situation on the Habsburg-Ottoman front stabilized. Most attention of Habsburgs had been focused on the Czech/Bohemian Kingdom, where already in the first century of the existence of the monarchy the strongest tension was created and where the dynasty had to go through a significant existential crisis three consecutive times (during 1546–1547, 1608–1611 and 1618–1620).

The Habsburg monarchy needed to create a solid core for its long-term survival, which should be composed of four countries – Bohemia, Moravia, Lower Austria and Upper Austria – which were relatively remote from the Habsburg-Ottoman battlefield and with whom existence of the monarchy stood and fell. Ferdinand I and his successors made systematic efforts to pursue the administrative harnessing of these countries and continued to exert pressure, which however, provoked the greatest resistance in the strongest core of this link, i.e. in Bohemia. The decision whether the Habsburg monarchy would become the central European power was being made (or at least when creating internal political prerequisites of the superpower) on a strategic axis between Prague and Vienna.

Relatively strong foundation stones of the monarchy were set by Ferdinand I, the most competent monarch throughout the four-hundred-year history of the Czech-Austrian-Hungarian Empire. Although it was very difficult in the beginning, and more viable only after the defeat of the first Czech resistance movement in 1547, Ferdinand I was the one who at least partially managed to succeed in enforcing dynastic interests in four princi-

pal spheres. Those were the following: (1) Factual heredity of the throne and a strengthened position of the monarch, (2) Broader territorial integration of Central European countries, (3) Effective performance of the administration (of financial, military and other institutions subject to the monarch) and the judiciary, and (4) Legitimization of government by recognition of only one permissible state religion. This last listed issue was particularly complicated and forced the Habsburgs in the first century to various compromises that took into account the need for real distribution of confessionally political forces in different parts of the monarchy. His exceptional ability for policy analysis and systematic way of thinking allowed Ferdinand I to formulate in principle (to a lesser extent first, later factually) such a form of government, which was adopted and applied by his successors in analogous situations. Already in the second quarter of the 16th century, *the Habsburg political programme* in the form of a dynamic, elaborately structured model that could be applied initially only partially, was launched, however it was ready for application in the period when a power vacuum loosened, resulting in the transformations that corresponded to original intentions of an ideological author of the political programme. The conflict between government intentions and an attitude of the privileged Estates initiated a severe political crisis that had been growing in the Czech/Bohemian lands for a long time, however it escalated in the short ten-year period between 1618–1628. First, the crisis manifested itself with an abrupt arrival of the Estates form of government (1618–1620), but right after the defeat of the Bohemian Estates at Bílá hora (White Mountain) in 1620, when the current tendencies to enforce the Habsburg programme lived up to their expectations (1620–1628), it resulted in a turn in the history of the Czech State.

The dynamics of this decade were based on the fact that the Habsburg monarchy clashed with the opposing Estates programme, which was in its radical form formulated with a delay and in the Bohemian Confederation (*Confoederatio Bohemica*) from 1619 acquired crystalline formulation. A dramatic clash about the internal constitutional ratios was also a decisive struggle for the nature of the Czech State, its internal organization and its incorporation in the Central European macro-region. This sensitive topic of Czech history was evaluated by modern Czech historiography especially with regard to the consequences of those changes following the White

Mountain battle for the Czech nation and integrated them into the broader framework of the philosophy of Czech history. Recently, however, the historiography often shifts attention to structural prerequisites of the two opposing sets of systems, which out of a clash of constitutional principles grew.

The Czech (Estates) conception had developed gradually, and unlike the Habsburg conception of the monarchy, in a very complicated way. In its formulation different social and group interests clashed (the interests of nobility and bourgeoisie, secular nobility and clergy, or the followers of different non-Catholic professions of faith and their internal streams), and at the same time there were contradictions between the Estates corporativism and the aristocratic individualism. Nevertheless, the experience gained during the long-term crisis of the Habsburg monarchy at the beginning of the 17th century allowed the radical leaders of the Estates opposition to reach a programme synthesis, which became the Confederation Constitution from 1619. Although it originated during the war, it did not bear any visible traces of haste. On the contrary it managed to comprehensively express in the Preamble and individual hundred Articles the most essential points of the Estates political thoughts. Its authors have learned from Western European theorists of the political Calvinism and monarchomism and combined traditional Czech institutions (defensors of faith and its bearers, i.e. the guarantors of the religious peace) with regulatory functions that, in particular, Johannes Althusius determined in his conception of the state for auditing bodies of state power (ephori). Compared to the Habsburg centralist conception they created a constitutional federalist project, respecting not only the aspirations of the provincial estate municipalities, but also the results of long-term emancipation development of the individual crown lands.

The Constitution, approved on July 31, 1619 by the General Assembly of the Lands of the Bohemian Crown, expressed continuity with the older Czech legal thinking; at the same time it represented a very modern solution to accumulated problems of the Czech state and offered a prospective to the whole Central Europe. The Constitution created a systematic legal basis of the Estate and its institutions, defined the characteristics of a united state (internally structured to each country as the parts of the real federation, in the former terminology the “confederation”) with all its basic

attributes – integrity, an elected monarch, the Estate establishment and declared religions, both majority and minority ones. The new state formation was to provide “protection to all countries, Estates and their people, without distinction of religion.” This community also had its fundamental idea – it represented a “fraternal association and union”, whose task was to finally ensure religious freedom for Protestants and prevent any threat to national integrity. A system of bodies able to ensure the functioning of the state was created – the king supervised by the Estates and limited by the right of Estates to resist, the authorities determined by the Estates, the parliamentary system with an extremely strong position of the General Assembly (i.e. the nationwide Parliament), the defensor office and of course a judiciary and Church administrative systems.

Reliable defense of the Lands of the Bohemian Crown, or even neighbouring countries of the Habsburg monarchy was supposed to be provided by the system of auxiliary contingents in the force of roughly 8,000 horsemen, and 21,000 foot soldiers, which was a realistic estimate of the military capabilities of the Czech state. Already this amount, provided the men were properly armed, trained and supplied, was fully sufficient for the initial stage of the Thirty Years’ War because in the decisive battle of the Bohemian war (1618–1620) clashed the armies accounting for between 20,000 and 30,000 men. In the case of existential threat the associated countries were supposed to help one another even beyond the set limit. Provided that such a force was mobilized and adequately funded in terms of the Bohemian Confederation, it could have had put up a winning or at least a balanced fight with troops of Emperor Ferdinand II (1578–1637) and the Catholic League imperial princes on November 8, 1620 at the White Mountain battle. The problem was that the relevant constitutional articles were not, especially due to the short time period that had elapsed between the adoption of the Constitution and the White Mountain clash, met in practice and in particular the efforts to provide enough necessary funds failed, even though the Confederation accounted for the fact that if necessary, all the revenue from income taxes must go to defense.

The Confederation was (in the form of accompanying agreements) based on the idea of non-violent expansion into Austrian and even Hungarian lands, while the Lands of the Bohemian Crown aspired for the position of a “Piedmont” of Central Europe. The purpose of this action was not just

to establish a greater and in the competition of European powers a viable state, but also to push the Habsburgs from the whole area, which had been since the foundation of the monarchy its core. Therefore, the means of war were used against a removed monarch (Ferdinand II) during the expansion to Lower Austria, and so in this context, the two war expeditions to Vienna and (unsuccessful) attempts for its conquer in 1619 had a certain programme logic. In terms of strategic, economic and population aspects, the integral role of the Czech/Bohemian lands was well conceivable, far more than the role of the Austrian lands.

The “Czech method” thus pointed to a fundamental restructuring of Central Europe, which was supposed to indicate the end of the Habsburg monarchy and its replacement by the union of three states (Czech/Bohemian, Austrian and Hungarian), each of which would consist of the federation of its own historic lands (Bohemia – Moravia – Silesia – Upper Lusatia – Lower Lusatia; Lower Austria – Upper Austria; Hungary /remaining regions not occupied by Turks/ – Transylvania – possibly Croatia). However, it failed on the insufficiently resolved issues of a financial and international political nature. Since the military coalitions during the Thirty Years War were rapidly changing, it was primarily financial weakness of the Czech rebels, which became indeed a crucial drawback of the “Czech method” to rebuild Central Europe into a confederation of autonomous countries with a dualistic system.

From the existential struggle between the two long-term opposing tendencies of early modern times development the *Habsburg model of organization of Central Europe* emerged victorious, which brought about drastic forms of rule in the Czech lands. In the first years after the battle of White Mountain it was demonstrated by filling the free space that opened up by spontaneous decomposition or violent liquidation of the Estate institutions. The application of the laws of war against suppressed insurgents and countries allowed for the first time to such an extent directly establish the legal conditions starting from the regulation of religion through control of the Estate institutions to the use of the language in public communication. The first three decades of the 17th century were exceptional in that during the course of this long time the space in Central Europe opened up, which not only allowed but also directly necessitated the search for new solutions. These solutions did not lie in complete discontinuity with the

existing development, but in an unusual combination of traditional elements of early modern state with previously non-admissible instruments of power. Using extreme means of struggle for power in the Czech state finally led to deprivation of existing rights and privileges of the conquered lands, and the establishment of the absolutist state regime, which was during 1627–1628 symbolically expressed by the issuance of “Renewed Land Codes” (with provincial codifications imposed by a monarch) for Bohemia and Moravia.

A period of destabilization in the early 17th century offered two main power holders in Central Europe – the Habsburgs on one side and the Protestant Estates headed by the Czech radicals on the other, an opportunity to expand into the power vacuum. Both actors had tried to use this opportunity. Given that both parties to the conflict possessed already in 1619 a sufficiently mature conception of the state, the two mutually exclusive concepts clashed at the same time. While the Czech concept of the state was characterized by institutional provision of fairly broad participation in power and religious pluralism, the Habsburg concept of the state was based on the concentration of strictly hierarchical power and institutional provision of religious unification. While the Czech concept was directed toward the future with its theoretical possibilities, the Habsburg model had a real perspective in the practical application of power.

Fulfilling the Habsburg concept required not only a fundamental change in the constitutional conditions but also the transformation of power elites. The expulsion of Czech Protestants into exile accompanied by violent recatholicization of the remaining population caused, unlike the relentless resistance of the peasant population, relatively rapid submission of the aristocratic Estates, bourgeoisie and clergy to the Habsburg confessionally political concept of the state. Not even such a good adaptation to violently enforced conditions could ameliorate the great losses as a result of the violent expulsion of most Czech intelligentsia abroad and physical destruction of many of their leaders; although the Habsburgs did not primarily intend to disable Czechs, but “heretics” and “rebels”, it was a real disaster that disrupted and had a permanent impact on the cultural development of the Czech nation.

The Czech state was not extinguished as a result of the Habsburg victory, but from the position of subject (even the subject with expansive

ambitions) became the object of historical development. That did not mean the exclusion of the privileged classes of the population from participating in the new methods of governance. However, if members of the aristocracy really wanted in competition for power to break through, they had to offer their strengths and abilities to serve to the Habsburg concept of centralized monarchy, even where it meant in the next two centuries, the weakening or even the progressive destruction of the Czech state. The victory of the Habsburg state model gave the direction of further development not only of the Czech lands, but also the entire Czech-Austrian-Hungarian space. It was a gradual centralization, due to the complicated development in the eastern half of the monarchy, then with a long interval also gradual course toward dualism. In contrast, the path to federalization of Central Europe was blocked and to the fundamental system of the Habsburg monarchy, temporarily playing the role of Central European Power, was inserted a long-delay time bomb that after one and half century began to smolder and that with an interval of three centuries destroyed the monarchy.

Current tendentious journalism often without the proper knowledge of matters idealizes the Habsburg monarchy, without realistic assessment of its expansion efforts and very hard suppression of domestic religious and political opposition. Such journalism even claims the monarchy to be the prototype of the European Union. However, if we compare the principles of the European Union with the real evolution of the Habsburg monarchy at the turning moment of its existence, then one must observe fundamental contradiction: the principle of freedom of association of the states (and possible withdrawal from the Union) was confronted with violent solutions, i.e. the war and unconditional subjugation of conquered countries as disenfranchised subjects; the subsidiarity of the administration, which was based on centuries-old traditions of the associated countries was confronted with the Habsburg dynasty establishing the maximum centralization and hierarchical control over the associated countries and their populations. Any respect for private property was denied by the huge confiscations that were not affected by the result of economic crime of the subdued, but the penalty for opposition activities, and that did not only affect politically active individuals, but also their families. Fundamental contrast toward the recognition of human dignity and freedom of conscience was the forced

imposition of a single state religion to all population of the monarchy in the sense of confessional absolutism.

Certainly no one should be denied the right for variant or alternative interpretation of history, even when evaluating an existential conflict between the Habsburg and the Czech model of organization of Central Europe. However, if the scientific requirements are placed on consideration of the past, this interpretation should be based not on emotions and personal sympathy, but knowledge of historical issues both in a broader chronological and spatial context. If we try this, it won't be necessary to view the Habsburg monarchy, constantly seeking superpower hegemony in Central Europe, as a dark "prison of nations", or a presage of a bright European future.

Evropská vyhnání a vysídlení 20. století a velmoci

JIŘÍ PEŠEK

Nucené migrace jsou trvale velkým a podstatným tématem moderních a soudobých dějin nejen Evropy, ale celého světa.¹ Fenomén „vyhnání“ (na místě staršího „vyhubení“) se postupně etabloval od raného novověku, kdy se ovšem týkal především náboženských menšin. V průběhu 19. století nad tradičně dominující náboženskou motivací genocidní nebo transferové eliminace „cizích“ – ergo menšinových a tedy většinové společnosti překážejících – skupin převládly důvody „národní“ či šire etnické. To nevylučuje skutečnost, že pro jisté národnosti byla typická ta která náboženská víra, takže nacionální a religiózní identifikace a důvody pro skupinová nepřátelství byly často kombinovány.²

Jaký historický jev tedy bude předmětem naší pozornosti? Jde o násilnou eliminaci velkých skupin obyvatelstva, které se od statutární a dominující většinové společnosti odlišují národnostně, tedy jazykem, kulturou i pocitem nacionální sounáležitosti s jinde dominantním – titulárním – ná-

1 K problematice genocid a nucených migrací existuje dnes již reálně neovzvládnutelná, stále narůstající mezinárodní literatura. V Čechách díky vydání v češtině dominuje vliv čtivě napsané, ovšem povrchní a místy účelově nepřesné, na tezi o nacionální nenávisti jako hybné síle čistek postavené knížky Normana M. NAIMARKA, *Fires of hatred: ethnic cleansing in twentieth-century Europe*, Cambridge Mass. 2001, resp. *Plameny nenávisti. Etnické čistky v Evropě 20. století*, Praha 2006. Ta zatlačila do pozadí české vydání šire chronologicky i geograficky založené knihy bostonského sociologa: Andrew BELL-FIALKOFF, *Ethnic cleansing*, New York 1999, resp. též, *Etnické čistky*, Praha 2003. Nejnovější a zároveň kvalitativně nejvýše stojící je práce vídeňského badatele o střední a východní Evropě: Philipp THER, *Die dunkle Seite der Nationalstaaten. Ethische Säuberungen im modernen Europa*, Göttingen 2011. O jejím úspěchu svědčí polské a americké vydání. Zejména pro střední a východní Evropu je nepostradatelnou oporou encyklopedie nucených migrací: Detlef BRANDES – Holm SUNDHAUSEN – Stefan TROEBST (ed.), *Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts*, Wien – Köln – Weimar 2010.

2 Prvý přehledný náčrt této problematiky, jsem podal ve stati: Jiří PEŠEK, *20. století – doba nucených migrací, vyhánění a transferů*, Bulletin Historického ústavu AV ČR XIII/1, 2002, s. 52–68.

rodem, případně které se od většinové společnosti odlišují jiným než vládnoucím náboženstvím jako výrazným nebo alespoň průvodním znakem své jinakosti. Dlouho se mohlo zdát, že se podobné operace mohou dít jen na periferii Evropy. Obyvatelstvo Řecka se v letech 1821–1828, tj. během bojů o řeckou nezávislost na Osmanské říši, ztenčilo o 20 %, tedy o 184 000 osob. Nešlo zdaleka jen o oběti tureckého vraždění Řeků na ostrově Chiu, ale především o turecké rolníky, vyhnané z Řecka. Podobně drastický vývoj lze sledovat i v Černomoří. Po ruské anexi Krymu následoval exodus 100 000 Tatarů do Turecka, po krymské válce emigrovalo tamtéž dalších 40 000 Tatarů a v šedesátých letech 19. století bylo z poloostrova stejným směrem vypuzeno ještě 200 000 Tatarů.³ V téže době zahynulo nebo uprchlo do Turecka 450 000 až jeden milion obyvatel ruskou armádou drsně pacifikovaného Kavkazu.⁴

Situace v historickém jádru Evropy se ovšem od hrůz na její periférii lišila jen rozsahem nedobrovolných migrací. Po vyhlášení prusko-francouzské války roku 1870 vypověděla Francie za hranice 80 000 německých obyvatel Alsaska-Lotrinska. Po porážce republiky a anexi tohoto území Pruskem odtud naopak roku 1871 uprchlo nebo se vystěhovalo 130 000 Francouzů.⁵ To vše byly nucené migrace, spojené s válečnými událostmi. Jako exemplární a přitom pro moderní Evropu neobyčejně časný příklad „mírové“ nucené, z velmocenského rozhodnutí provedené migrace lze uvést vysídlení 35 000 katolických Poláků a polských židů z vilémovského Německa do Ruska a do rakouské Haliče v letech 1885–1886. Deportace, která se neopírala o žádný zákon (a byla proto opozičními poslanci za katolickou stranu Centrum v říšském sněmu ostře kritizována), byla na Bismarckův pokyn provedena pruským ministrem vnitra Robertem Viktorem von Puttkamer.⁶

3 Jürgen OSTERHAMMEL, „*Die Verwandlung der Welt*“. *Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, München 2009, citováno podle vydání Bonn 2010, s. 215, srovnej podrobně: Brian Glyn WILLIAMS, *The Crimean Tatars. The diaspora experience and the forging of a nation*, Leyden – Boston 2001.

4 J. OSTERHAMMEL, „*Die Verwandlung der Welt*“, s. 216.

5 Tamtéž; Osterhammel se tu opírá o úvodní pasáže druhého, rozšířeného vydání knihy: Michael Robert MARRUS, *The Unwanted. European refugees from the first world war through the cold war*, Philadelphia 2002.

6 Srovnej Helmut NEUBACH, *Die Ausweisungen von Polen und Juden aus Preussen 1885/86*, Wiesbaden 1967.

Obecně nahlíženo tedy dochází k „vymizení“ velkých – menšinových – skupin obyvatelstva několika způsoby.⁷ Nejprostší je **útěk** – motivovaný vojenskými operacemi, terorem okupačního režimu nebo paramilitárních jednotek z většinové populace. Druhá – navazující – forma je brutální **vyhnání** nepohodlné menšiny. Třetí jsou **deportace**, které literatura vnímá jako opatření uvnitř jednoho státu nebo říše. Čtvrtou a nejčastěji diskutovanou formou jsou **vysídlení**, tedy mezinárodními smlouvami různého typu regulované transfery, přesídlení, repatriace nebo výměn obyvatelstva, které s tím obvykle ani v nejmenším nesouhlasí. To, co zpravidla v učené evropské diskusi chybí, je prosté **vyvraždění** veškerého „překážejícího“ obyvatelstva a uvolnění prostoru pro novoosídlence z řad titulárního národa. Útlomit velí nevnímat s výjimkou holocaustu tuto – bohužel historicky nikoliv právě výjimečnou – variantu jako reálnou a za genocidu je proto považováno již samo nucené vysídlení.⁸

Stranou pozornosti v tomto výkladu ponechám gigantickou a specifickou problematiku holocaustu, tedy především, i když zdaleka nejen nacistického projektu oloupení, ghettoisace, vysídlení a masové vraždy skupiny evropského obyvatelstva, která byla identifikována podle náboženské, nacionální nebo zcela vykonstruované rasové klasifikace jako „židé“.⁹ Dostatečně hrůzné jsou i ostatní nucené migrace.

Princip jasně určitelné většiny a menšiny přitom není evropsky „odjakživý“. Naopak, pro velkou část kontinentu (a právě země Koruny české v 15. a „dlouhém“ 16. století jsou toho dobrým příkladem) vždy platilo, že

-
- 7 Bell FIALKOFF, *Etnické čistky*, s. 14 definuje své téma poměrně nepřesně: „Etnická čistka je plánované a úmyslné odstranění nekvýzeného obyvatelstva z určitých území, a sice takového obyvatelstva, které se odlišuje jedním nebo více charakteristickými rysy, jako etnický původ, rasa, třída nebo sexuální orientace.“ K této knize srovnej polemickou recenzi: Jan KŘEN, *Über ein wenig bekanntes Buch zu einem von Detlef Brandes' großen Forschungsthemen*, in: Dietmar Neutatz – Volker Zimmermann (ed.), *Die Deutschen und das östliche Europa. Aspekte einer vielfältigen Beziehungsgeschichte. Festschrift für Detlef Brandes zum 65. Geburtstag*, Essen 2006, s. 355–368.
 - 8 Detlef BRANDES – Jiří PEŠEK, *Thesen zur Vertreibung und Zwangsaussiedlung aus der Tschechoslowakei*, in: Anja Kruke (ed.), *Zwangsmigration und Vertreibung. Europa im 20. Jahrhundert*, Bonn 2006, s. 173–182.
 - 9 Odkážme tu na dílo klasika oboru: Wolfgang BENZ, *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, München 1991; též, *Ausgrenzung, Vertreibung, Völkermord. Genozid im 20. Jahrhundert*, München 2006; též, *Der Holocaust*, München 1995 (7. vydání 2008).

ho obývaly smíšené a dále se mísící komunity, kde nejen komunikační řeč, ale také národně kulturní identita a dokonce i náboženství patřily mezi charakteristiky, které bylo vždy znovu možno dohodnout, přizpůsobit podmínkám denní praxe.¹⁰ Devatenácté století, ovlivněné důsledky osvícenských reforem, vzpamatovávající se z šoku napoleonských válek a záhy také vyrovnávající se s důsledky masových migrací, spojených (nejen, ale zejména) s průmyslovou revolucí a urbanizací, se zdálo jen prohlubovat procesy přetavování tradičních společenství do moderní, anonymizující společnosti práce a výkonu.

Stoupající hvězda státního nacionalismu ovšem nepřála nepřehlednostem. Když se roku 1853 v Bruselu na kongresu poprvé sešli evropští statistikové, vznesla pruská delegace požadavek zavedení jazykového kritéria pro podchycení evropských populací. Rakušané tehdy oponovali poukazem na komplikovanost situace v mnohonárodnostní monarchii, ale během dvaceti let se pruské hledisko prosadilo. Petrifikoval ho třetí mezinárodní statistický kongres roku 1873 v Petrohradě.¹¹ Znamenalo to, že při právě v Evropě zaváděných sčítáních lidu byla etablována kategorie jazyka jako jednoznačné orientační kritérium, o které se pak ve svých opatřeních opírala vládní politika. V lehce chaotické habsburské monarchii relativně dlouho zůstávalo určení jazykové a tím národní náležitosti fakultativní věcí každého občana. Na počátku 20. století (Moravský pakt) však i toto kritérium nabylo závazného dědičného a nezměnitelného charakteru.¹² Zvláště závažný byl pak roku 1904 mezinárodně dohodnutý a od počátku meziválečné doby platný posun od statistického zjišťování řeči obcovačů, tedy od

-
- 10 Z bohaté literatury připomenu jen dvě přehledné studie k této problematice: Jiří PEŠEK, *Sprache und Kultur in Böhmen in der Frühen Neuzeit*, *Frühneuzeit-Info* 13, 2002, s. 33–40; Olga FEJTOVÁ – Jiří PEŠEK, *Reflexion der böhmischen und europäischen konfessionellen Tradition in frühneuzeitlichen böhmischen bürgerlichen Bibliotheken*, *Bohemia* 48, 2008, s. 29–53.
 - 11 Ph. THER, *Die dunkle Seite der Nationalstaaten*, s. 50, Jörn LEONHARD – Ulrike von HIRSCHHAUSEN, *Empires und Nationalstaaten im 19. Jahrhundert*, Göttingen, 2009, s. 56–58, zde mj. k diskusi francouzských a britských statistiků s rakousko-uherskými a ruskými o povaze pojmu „národnost“ na statistickém kongresu v Londýně 1860.
 - 12 Srovnej Lukáš FASORA – Jiří MALÍŘ (ed.), *Moravské vyrovnání z roku 1905. Možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě*, Brno 2006.

otázky po tom, jakým jazykem ten který občan většinou hovoří, k deklaraci řeči mateřské, tedy jaký byl jazyk jeho rodiny.¹³

Statistika se v onom něco více než půlstoletí radikální evropské a za hranice Evropy se rychle rozšiřující modernizační byrokratizace rychle proměnila z nástroje, jehož pomocí se vlády snažily získat přehled o složení, rozmístění a charakteru obyvatelstva jednotlivých států, ve vysoce politizovaný a snadno zneužitelný nástroj homogenizace, asimilace, ovládnání a manipulace obyvatelstva. Nešlo přitom jen o statisticky kategorizovaný popis společnosti. Tyto kategorie rychle našly cestu do nacionální a politické mentality lidí a poměrně silně se odrážely v sebeidentifikaci a vymezování velkých skupin zejména urbánní společnosti. „Tento tlak na jednoznačnost přitom nebyl nástrojem radikálních nacionalistů, nýbrž produktem moderní byrokracie, která se snažila co možná zůstat mimo politické národnostní spory.“¹⁴ V rámci nacionálně homogenizačních a asimilačních plánů či projektů politiky nacionálně územní expanze se tyto posuny ovšem začaly dramaticky týkat i méně diferencovaných venkovských oblastí a komunit. Také jejich půda totiž začala být národně definovatelná.

I když jistě obecně lze vnímat období od poloviny 19. století do výbuchu první světové války jako období převažujícího evropského míru, byla to doba bohatá na dílčí, nejen periferní konflikty a v jejich zázemí začalo docházet k prvním případům nové vlny nucených migrací „překážejících“ nacionálních menšin. Počátek skutečně dramatických „moderních“ dějin genocid představují masakry Arménů v turecké říši Abdülhamida II. v letech 1894–1896, kterým padlo za oběť až 300 000 osob. Vzhledem k tomu, že zbytky arménské populace nebyly vyhnány ze svého území a že formálně šlo jen o potlačení arménské povstání, nebývá však tento případ zahrnován do přehledů moderních etnických čistek.¹⁵ V zázemí těchto masakrů stálo rozhodnutí evropských velmocí, které (po monumentálních masakrech tureckých civilistů, jichž se dopustily ruské a bulharské jednotky na cestě k Istanbulu), zavázaly při uzavírání Berlínského míru z roku 1878 po-

13 K širšímu kontextu Bernhard vom BROCKE, *Bevölkerungswissenschaft – quo vadis? Möglichkeiten und Probleme einer Geschichte der Bevölkerungswissenschaft in Deutschland*, Opladen 1998, s. 41–53.

14 Ph. THER, *Die dunkle Seite der Nationalstaaten*, s. 53.

15 Boris BARTH, *Genozid. Völkermord im 20. Jahrhundert. Geschichte, Theorien, Kontroversen*, München 2006, s. 64.

raženého tureckého sultána, aby garantoval bezpečnost křesťanských menšin a provedl reformy říše, jež by umožnily rozvoj těchto skupin obyvatelstva. Naděje, vzbuzené tímto způsobem v Arménec, byly samozřejmě zklamány, turecká říše se proti své „destabilizaci křesťanskými menšinami“, údajně kolaborujícími s nečinně přihlížejícími zahraničními mocnostmi, následně rozhodla „bránit“ masakry, které se – byť i v menším rozsahu – periodicky opakovaly až do počátku první světové války. Skutečný vrchol pak genocida Arménů v Turecku doznala v dubnu roku 1915, kdy turecká armáda a její pomocné oddíly (historikové se dohadují, zda s vědomím německých poradců tureckého velení nebo přímo podle jejich instrukcí) zahubily jeden až jeden a půl milionu arménských civilistů.¹⁶ Zapomíná se, že zároveň s Armény Turci vyvraždili také 300 000 – dnes prakticky nikým nepřipomínaných – Asyro-Chaldejců a Syriaků.¹⁷

Počátek skutečných moderních etnických čistek bývá dnes spatřován v hrůzách v době válek nově ustavujících se balkánských států, které bojovaly s tureckou říší o svobodu a nezávislost v letech těsně předcházející první světové válce.¹⁸ Je charakteristické, že ve srovnání s utrpením Arménů vzbudil daleko menší pozornost evropské žurnalistiky osud tureckých menšin na balkánském území. Do života muslimského obyvatelstva severořecké Thrákie tvrdě zasáhlo obléhání Istanbulu bulharskou armádou v listopadu 1912. Většina tureckých rolníků tehdy uprchla před postupujícími Bulhary na druhý břeh Bosporu. O rok později v rámci druhé balkánské války naopak prchalo bulharské obyvatelstvo této oblasti na sever před po-

16 Nejnověji Rolf HOSFELD, *Tod in der Wüste. Der Völkermord an den Armeniern*, München 2015.

17 Wolfgang SCHMALE, *24. April 1915 – 24. April 2015: Gedenken an den Genozid an den Armeniern*, in: Wolfgang Schmale, Blog „Mein Europa“, www.wolfgangsschmale.eu, Eintrag 25.04.2015.

18 Srovnej Richard C. HALL, *Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War*, London 2000; Wolfgang HÖPKEN, *Archaische Gewalt oder Vorboten des „totalen Krieges“? Die Balkankriege 1912/13 in der europäischen Kriegsgeschichte des 20. Jahrhunderts*, in: Ulf BRUNNBAUER (ed.), *Schnittstellen. Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa. Festschrift für Holm Sundhaussen zum 65. Geburtstag*, München 2007, s. 245–260; Florian KEISINGER, *Unzivilisierte Kriege im zivilisierten Europa? Die Balkankriege und die öffentliche Meinung in Deutschland, England und Irland 1876–1913*, Paderborn 2008.

stupující tureckou armádou.¹⁹ Takzvaná Istanbulská nebo též Konstantinopolská smlouva ze září 1913 měla v rámci mezinárodního zprostředkování ukončení války odstranit záminku příštích konfliktů. Na jasně vymezeném území upravovala výměnu zbývajících 100 000 Bulharů a Turků. Smlouva již nedošla naplnění v důsledku vypuknutí první světové války. Stala se však modelem meritorního řešení i formálním příkladem pro podobné situace a smlouvy příštích období.²⁰ (Konkrétním výrazem této kontinuity se po konci první světové války stala řecko-bulharská smlouva z Neuilly roku 1919, která pod patronátem velmocí upravila mezi znepřátelenými státy vzájemnou výměnu 153 000 lidí, usedlých v Makedonii a Thrákii a načrtla příští hranice států na základě hranic etnických.²¹ To byl základ pro definitivní obecně typové rozhodnutí, přijaté pak počátkem dvacátých let v Lausanne.)

První světová válka přinesla na západě a především na východním bojišti velké migrace obyvatelstva, prchajícího z boji zasažených území, ale také prvé rozsáhlé vysídlovací akce, uskutečněné jako kolektivní trest některých národnostních skupin za údajnou velezradu válčícího mateřského státu.²² To byl případ židovských komunit vysídlovaných ze zázemí ruské fronty do sběrných táborů či odesílaných dále na východ carské říše. Rakousko-uherská administrativa zas označila sremské Srby za neloajální agenty Srbska a ad hoc vysídli celou jejich populaci do bídý uherské pusty. Ještě brutálněji se Vídeň po vstupu Itálie do války po boku Dohody zachová-

19 Nejnovější, autorovi tohoto textu zatím nedostupnou publikací k tomuto tématu je francouzsko-anglický sborník: Catherine HOREL (ed.), *Les guerres balkaniques (1912–1913). Conflits, enjeux, mémoires*, Bruxelles 2014.

20 Wolfgang HÖPKEN, *Der Exodus. Muslimische Emigration aus Bulgarien im 19. und 20. Jahrhundert*, in: Reinhard Lauer (ed.), *Osmanen und Islam in Südosteuropa*, Berlin 2014, s. 303–402, zde s. 390.

21 Ph. THER, *Die dunkle Seite*, s. 42.

22 Michael SCHWARTZ, *Imperiale Verflechtung und ethnische »Säuberung«*. Zur Transformation der osteuropäischen Vielvölkermonarchien durch ethnonationalistische Gewaltpolitik im Ersten Weltkrieg, in: Peter Hoeres – Armin Owzar – Christina Schröer (ed.) *Herrschaftsverlust und Machtverfall*, München 2013, s. 271–292, zde s. 285; srovnej též Michael SCHWARTZ, *Ethnische »Säuberungen« in der Moderne. Globale Wechselwirkungen nationalistischer und rassistischer Gewaltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert*, München 2013.

vala k Italům z oblasti Tridentu.²³ Opět s odůvodněním, že jde o agenty nepřítelů, bylo 130 000 Italů roku 1915 transferováno do koncentračních táborů v uherské pustě, kde jich v údésných podmínkách bez náležitého zásobování a lékařské péče zahynulo 40 000, tedy bezmála třetina internovaných. Ještě dnes to rakouští historikové obhajují jako nutné válečné opatření. Stranou zájmu přitom zůstává téma systematické genocidy haličských Židů i ukrajinských venkovanů, které rakouská armáda v zázemí fronty bez nějakého obviňování a konceptu prostě průběžně brutálně likvidovala.²⁴

Nezávisle na tom se v prvních letech války v Německu vynořily – ve zvláště vyhrcoené podobě především v provoláních německé akademické inteligence, průmyslových a agrárních svazů a mezi částí generality – koncepty anektování rozsáhlých území na západě a zejména na východě vilémovské říše.²⁵ Měly to být anexe území, zbaveného dosavadního obyvatelstva nebo přinejmenším podstatné jeho části. Na západě bylo plánováno připojení Belgie a severovýchodní Francie, uvolněné vysídlením francouzského obyvatelstva na západ do nitra republiky. Na východě šlo o „vyčištění“ pásu dobytého ruského území, obydleného polským a židovským obyvatelstvem. „Polský pás“ měl být po konci války osídlen repatriovanými Němci z Pobaltí a z Ruska. Tyto plány nalezly od roku 1916 nadšené zastánce v maršálech Hindenburgovi a zejména Ludendorffovi. Naplnění vysídlovacích a přesídlovacích plánů sice zabránilo zhroucení centrálních mocností na podzim roku 1918, vlastní koncept však přežil do doby meziválečné.

V rámci pařížských mírových jednání po roce 1918 se před mezinárodní politikou objevil problém definice „národních států“, v nové podobě se etablojících na velkých dílech území poražených centrálních velmocí, tedy v národnostně po staletí smíšeném prostředí střední a východní Evro-

23 Nejnověji k tomu Johannes HÜRTER – Gian Enrico RUSCONI (ed.), *L'entrata in guerra dell'Italia nel 1915*, Bologna 2005; srovnej též Gian Enrico RUSCONI, *L'azzardo del 1915. Come l'Italia decide la sua guerra*, Bologna 2005.

24 Nejnověji Włodzimierz BORODZIEJ – Maciej GÓRNY, *Nasza Wojna, Tom I. Imperia 1912–1916*, Warszawa 2014, s. 2287–290.

25 Wolfgang J. MOMMSEN, *Anfänge des »ethnic cleansing« und der Umsiedlungspolitik im Ersten Weltkrieg*, in: Eduard Mühle (ed.), *Mentalitäten – Nationen – Spannungsfelder. Studien zu Mittel- und Osteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge eines Kolloquiums zum 65. Geburtstag von Hans Lemberg*, Marburg 2001, s. 147–162.

py.²⁶ Bylo třeba vytýčit a mezinárodně garantovat nově utvářené hranice států. Wilsonova idea práva národů na sebeurčení hrála do noty nově vznikajícím menšinám. Právě skutečnost, že utváření nových států tu probíhalo v souvislosti s mírovým jednáním s poraženým a rozvráceným Německem a Rakouskem, blokovala ovšem jakékoliv uskutečnění hlasitě projevovaných snah německých menšin o svobodné připojení „jejich“ teritoria, v poslední chvíli svobodně sjednoceného, k území obou poražených států. Z hlediska vítězných mocností by totiž požadované vytvoření univerzálního německého (nadto socialistického) státu v centru Evropy znamenalo jen další posílení, nikoliv potřebné oslabení nadále obávaného Německa. Aktuálně tedy rozhodla mocensko-bezpečnostní hlediska. Otázka postavení menšin a definování jejich práv byla velmocemi předána nově založené Společnosti národů.²⁷

Na Turecko (jako na exemplární příklad pro příští řešení typových problémů) se pohled Evropy zaměřil znovu počátkem dvacátých let, kdy po ztroskotavším řeckém pokusu o dobytí Malé Asie a po kemalovské protiofenzívě hledala na přelomu let 1922 a 1923 mezinárodní konference ve švýcarském Lausanne způsob, jak ukončit krvavý řecko-turecký konflikt a trvale eliminovat jeho záminku, tj. existenci řeckých a tureckých menšin na území druhého státu.²⁸ Z půldruhého milionu osob čítající řecké menšiny, usedlé v Anatolii, sice milion lidí uprchl před tureckou protiofenzívou, zbývalo však ještě půl milionu řeckých rolníků a naopak v Makedonii žila obdobně silná, Řeckem nemilovaná, turecká menšina. Diplomaté – opírající se o „pozitivní“ zkušenost Konstantinopolské dohody a smlouvy z Neuilly, resp. koncepčně ovlivnění teoriemi švýcarského etnologa Georgese Montandona – dospěli k názoru, že jediným možným „humanitárním“ řešením je rozdělení smíšených populací.²⁹

26 Hans LEMBERG, *Ethnische Säuberung: Ein Mittel zur Lösung von Nationalitätenproblemen?*, in: Hans Lemberg, *Mit unbestechlichem Blick ... Studien von Hans Lemberg zur Geschichte der böhmischen Länder und der Tschechoslowakei*, München 1998, s. 377–396.

27 Srovnej Martin SCHEUERMANN, *Minderheitenschutz contra Konfliktverhütung? Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in den zwanziger Jahren*, Marburg 2000.

28 Přehledně N. M. NAIMARK, *Plameny nenávisti*, s. 21–55.

29 Hans LEMBERG, *Grenzen und Minderheiten im östlichen Mitteleuropa – Genese und Wechselwirkungen*, in: Hans Lemberg (ed.), *Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und*

Smíšené oblasti měly ovšem agrární charakter a obyvatelstvo pevně lpělo na zděděné půdě. S dobrovolně akceptovaným přesídlením do dalekých oblastí nebylo tedy možno počítat. Diplomaté ostatně soudili, že menšinové obyvatelstvo nechápe příčiny svého utrpení ani východiska z této situace a že musí být – ve vlastním zájmu – k přesídlení donuceno. Výsledkem byla nucená výměna obyvatel v dosud nebývalém rozsahu. Již během konference ovšem politici, shromáždění v Lausanne dostali informace, že přesídlení přineslo „zachraňovaným“ ještě větší utrpení než předchozí válečné události. Ztráty na životech anatolských Řeků, kteří během špatně zajištěné lodní přepravy hromadně umírali vedrem, vysílením a žízní, dosáhly třetiny jejich počtu. (To je bezmála úroveň ztrát za nacistických pochodů smrti z konce druhé světové války.) To samé platí pro balkánské Turky, jichž do cílové oblasti dorazilo jen 356 000. Zbídačení a psychické utrpení přeživších nebylo „usmírujícími se státy“ takřka vůbec bráno v úvahu.³⁰

Diplomaté si tyto skutečnosti uvědomovali alespoň v náznaku. Lord Curzon, předseda lausannské konference, shrnul své pochyby o perspektivách nucené výměny obyvatelstva jako o přijatelném humanitárním řešení podobných konfliktů do formulace, že jde o dalekosáhle špatné a nebezpečné řešení, za které bude svět po sto let platit těžkou pokutu. Netušil, že se řešení řecko-tureckého případu přesto stane příkladem, jehož se v budoucnosti bude dovolávat celá řada expertů i politiků, a to především v jeho vlastní otčině. Desetiprocentní zakalkulované ztráty na životech vysídlelců pro ně nebudou představovat problém hodný zmínky.

Pro střední a východní Evropu řešila otázku národnostních menšin a mezinárodní stability Společnost národů. Rozhodla se pro koncept ochrany menšin jako celků s tím, že tak bude garantována i stabilita států. Ty nebudou mít formální důvod k mezinárodním konfliktům, vedeným pod záminkou ochrany svých „trpících“ zahraničních menšin. Méně zdůrazno-

20. Jahrhundert. Aktuelle Forschungsprobleme, Marburg 2000, s. 159–181, zde s. 167.

30 Stojí za to připomenout, že ani zde vyličené nucené migrace definitivně „neočistily“ balkánské státy od jinonárodnostních menšin. Exemplárním příkladem mohou být Turci v Bulharsku, kteří i přes v několika vlnách v letech 1951–1982 probíhající půlmilionovou (zejména na počátku nucenou) emigraci dnes představují s bezmála 600 000 osobami takřka 9 % obyvatel země. Srovnej Wolfgang HÖPKEN, *Die Emigration von Türken aus Bulgarien. Historisches und Gegenwärtiges*. Teil 1: *Die Emigration 1878 bis 1951*, Südosteuropa 38, 1989, s. 609–637.

váno bylo, že toto řešení znamenalo v řadě ohledů také omezení práv a rozvojových možností menšin. Dominantním cílem velmocí ovšem byla mezinárodní stabilita, nikoliv prospěch menšin.

Situace menšin v nově rozdělené střední a východní Evropě nebyla jednoduchá právě proto, že se do menšinového postavení dostali především příslušníci dosud vládnoucích národů – Němci a Maďaři. Již na ustavení nových států zareagovala podstatná část německého a maďarského etnika odchodem; například západní Polsko opustila podstatná část německé menšiny (na 800 000 německých obyvatel),³¹ menší skupiny zejména společensky výše postavených Maďarů odešly ze Slovenska. Polsko-sovětský válečný konflikt pak vedl k nezanedbatelným přesunům ukrajinského a židovského obyvatelstva východní části Polska.

Již dvacátá léta ovšem znala také pokusy o nacionální homogenizaci některých států. Prvé aktivity vyvinula německá výmarská republika již roku 1923, kdy ministerstvo zahraničí, okouzlené výsledky lausannské konference, rozpracovalo koncept postupného stažení německých menšin z východní a jižní Evropy na říšské území.³² Zatím šlo ovšem o pouhou teorii. V polovině dvacátých let z německé iniciativy, posléze s německou finanční podporou a dominancí vznikl Evropský národnostní kongres, mezinárodní organizace usilující o vytvoření platformy menšin pro získání vlivu na mezinárodní politiku a uznání menšin za subjekty mezinárodního práva.³³ Organizace vytčených cílů nedosáhla, stala se však agenturou pro prosazování nacistické zahraniční politiky v intencích určených berlínským ministerstvem zahraničí.

Bylo by však chybou koncentrovat pozornost výhradně na aktivity výmarského a posléze hitlerovského Německa. S plánem nucených přesídlení velkých národních skupin přišla ve dvacátých a zejména ve třicátých letech také sovětská vláda. Navázala tak na rusko-nacionální úsilí z doby před vy-

31 Beata Dorota LAKEBERG, *Die deutsche Minderheitenpresse in Polen 1918–1939 und ihr Polen- und Judenbild*, Frankfurt am Main 2010, s. 35–68, 305.

32 Rudolf JAWORSKI, *Vorposten oder Minderheit? Der sudetendeutsche Volkstumskampf in den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der ČSR*, Stuttgart 1977.

33 Sabine BAMBERGER-STEMMANN, *Der Europäische Nationalitätenkongress 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyistentum und Grossmachtinteressen*, Marburg 2000

puknutím i v průběhu první světové války,³⁴ kdy byli němečtí kolonisté přesídlováni ze západního pohraničí říše do střední Asie a na Sibiř. Tyto transfery se týkaly nejen Němců, kteří dosud pustou černomořskou oblast osidlovali s carskými privilegii od poloviny 18. století,³⁵ ale též slovanských i neslovanských kolonistů, kteří nepřijali pravoslaví. Na tyto koncepce navázala sovětská vláda snahou o „dobrovolnou“ kolonizaci sibiřských celin.³⁶ Represe proti německým menšinám v evropském Rusku, ve střední Asii i na Sibiři byly ve třicátých letech prováděny pod záminkou kolektivizace či proticírkevních kampaní, jindy jako součást boje proti agentům imperialismu. Výsledkem se v některých regionech stala likvidace většiny mužské části německé populace. „Charakteristickým znakem stalinských deportací bylo jejich kategoriální a profylaktické zaměření. Byly kategoriální v tom smyslu, že se orientovaly výhradně na příslušnost osob k »nespolehlivé« skupině obyvatel a zcela pomijely otázku, v čem že konkrétně spočívala individuální vina té které osoby nebo zda se vůbec dopustila porušení zákonů. Profylaktické byly pak v tom ohledu, že cílem bylo pokud možno odstranit daleko z dané oblasti osoby, které by se případně mohly dopustit trestně relevantních činů.“³⁷

Velké politicko-etnické čistky druhé poloviny třicátých a počátku čtyřicátých let přinesly – decimační – nucené přesídlování „zrádcovských národů“, tj. východoevropských Židů, Poláků i velkých skupin pobaltských

34 Dietmar NEUTATZ, *Die deutsche Frage im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien. Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856–1914)*, Stuttgart 1993, s. 154–198.

35 Detlef BRANDES, *Von den Zaren adoptiert. Die deutschen Kolonisten und die Balkansiedler in Neurußland und Bessarabien 1751–1914*, München 1993.

36 Detlef BRANDES – Andrej SAVIN, *Die Sibiriendeutschen im Sowjetstaat 1919–1938*, Essen 2001, s. 155–190, 359–412.

37 Viktor DÖNNINGHAUS, *Minderheiten in Bedrängnis. Sowjetische Politik gegenüber Deutsche, Polen und anderen Diaspora-Nationalitäten 1917–1938*, München 2009, s. 496, kde se autor opírá (a pramenně to podkládá) o práce a koncepty: Terry MARTIN, *The Origins of Soviet Ethnic Cleansing*, *The Journal of Modern History* 70, 1998, s. 813–861; též, *Modernization or Neo-Traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism*, in: Sheila Fitzpatrick (ed.), *Stalinism. New Directions*, London – New York 2000, s. 348–367; též, *Der Terror gegen Nationen in der Sowjetunion*, *Osteuropa* 50, 2000, s. 606–616; též, *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union 1923–1939*, Ithaca 2001.

a kavkazských národů do střední Asie a na Dálný východ.³⁸ Na to navázaly důsledky dobovačných válek, které Sovětský svaz vedl v letech 1939–1941. Připomeňme jen osud půl milionu Finů, kteří po – hrdinské – porážce v „zimní válce“ dali přednost útěku nebo evakuaci na sever své vlasti před životem v sovětském impériu. Zbylých 90 000 Finů sovětská vláda vysídila na Sibiř.

Zároveň byly v druhé polovině třicátých let a zejména v první polovině čtyřicátých let některé přesídlované národy nebo národnostní skupiny Sovětského svazu (opět především sibiřští Němci, resp. více než půl milionu Němců z roku 1942 přes noc zrušené Povolžské německé republiky, ale také např. poamurští Korejci) likvidovány v rámci předem kvótami definovaných vln masových poprav mužské části populace nebo posíláním na nucené práce do sibiřských oblastí, z nichž nemělo být návratu.³⁹ Z celkem 820 000 obyvatel severního Kavkazu, vysídlených v únoru a květnu 1944 vojsky NKVD do stepí a polopouští Kirgízie a Kazachstánu, nepřežila úvodní masakry, drastický transport a extrémně nuzné prvé měsíce ve středoasijských lágrech třetina osob.⁴⁰ O tom ale soudobá Evropa v podstatě „nevěděla“. Byla více než zaměstnána vlastními problémy.

Když se roku 1933 ujal moci v Německu Adolf Hitler, zařadil problematiku spojení všech Němců v jednotném nacionálním státě (pod heslem „*Jeden národ, jedna říše, jeden vůdce*“) na čelné místo svého programu. Před přesídlením menšin dával ovšem Hitler v duchu všenněmeckého konceptu přednost „převzetí“ Němci obydlených území do říše. Tak tomu bylo v případě Sárska, tak lze charakterizovat „anšlus“ Rakouska, tak Hitler světu presentoval i otázku Sudet. A velmoci byly ochotny vnímat mnichovský diktát nejen jako záchranu evropského míru na cizí účet, ale především jako „osvědčené řešení“ menšinové otázky. Ostatně i v rámci mnichovské dohody bylo počítáno s transfery a výměnami obyvatelstva. Ovšem uskutečnilo se jen vypuzení velkého dílu české menšiny ze Sudet. Podle statistik

38 N. M. NAIMARK, *Plameny nenávisťi*, s. 81–100.

39 V. DÖNNINGHAUS, *Minderheiten in Bedrängnis*, s. 566 cituje výpověď šéfa moskevské správy NKVD A. O. Postela: „Byly zatčeny a postříleny celé rodiny, mezi nimi i plně analfabetické ženy, nezletilí a dokonce i těhotné ženy. Všichni byli postříleni jako špióni, pouze proto, že patřili mezi »národnosti«.“

40 Pavel POLJAN, *Ne po svoej vole... Istorija i geografija prinuditelnych migracij v SSSR*, Moskva 2000.

české sociální péče odešlo mezi zářím 1938 a březnem 1939 z Německem odtrženého území 139 000 českých, 10 500 německých a 18 000 národnostně se jako Židé deklarujících uprchlíků vedle dalších státních zaměstnanců.⁴¹ Z území odtržených od republiky Polskem a Maďarskem, resp. ze Slovenska se v českých zemích o příspěvky sociální péče do března 1939 přihlásilo 42 000 uprchlíků. Celkem se tak z rozhodnutí velmocí nuceně přestěhovalo přes 210 000 osob. Byla to až do vypuknutí druhé světové války největší evropská nucená migrace od řecko-turecké katastrofy roku 1923, předehra apokalypsy.⁴² Hitlerovo obsazení zbytkového Československa znamenalo nejen konec důvěry v možnost důvěryhodných dohod s Německem, ale i konec modelu ochrany menšin. Napříště platily za nebezpečná ohniska evropských krizí a roznětky válek.

Hitlerovi se před započatím války podařilo uzavřít ještě jednu „legální“, smluvní výměnu obyvatelstva. Byl to „odsun“ 260 000 německy mluvících „Jihotyroláků“ do říše. Hitler tento transfer nabídl italskému fašistickému spojenci již roku 1937, dramatické události podzimu 1938 však realizaci odsunuly až na rok 1939.⁴³ Tehdy bylo za asistence jednotek SS na 70 % jihotyrolských Němci přesídleno „domů do říše“. O dobrovolnosti tohoto „příkladného“ a v regionálních mutacích později zopakovaného přesunu svědčí to, že se mu mnozí přesídlenci usilovně, zčásti úspěšně snažili vyhnout a po válce se většina přeživších vrátila zpět do severní Itálie.

Generální linii přesídlení německých menšin z východní Evropy do říše nastínil Hitler v projevu v říšském sněmu 6. října 1939.⁴⁴ Podle jeho mínění měly být ony roztroušené „střepiny německého lidu“ navraceny do říše a ta měla získat lepší hranice, oddělující ji od slovanského světa, než dosud. Provedení rozsáhlého „upevnění německého národa“ bylo svěřeno Himmlerovi a jeho SS. Celkem tak bylo „Heim ins Reich“ nuceně přestěhováno 550 000 severoitalských, východoevropských a balkánských „Volsk-

41 Jan GEBHART, *Migrace českého obyvatelstva v letech 1938–1939*, in: Detlef Brandes – Edita Ivaničková – Jiří Pešek (ed.), *Vynútený rozchod. Vyhnanie a vysídlenie z Československa 1938–1947 v porovnaní s Poľskom, Maďarskom a Juhosláviou*, Bratislava 1999, s. 11–20.

42 Přehledně srovnej Jiří PEŠEK, *Nucené migrace v Československu a z Československa 1938–1989*, *Theatrum historiae* 7, 2010, s. 301–310.

43 Leopold STEUER, *Südtirol zwischen Rom und Berlin 1919–1939*, Wien – München – Zürich 1980.

44 H. LEMBERG, *Grenzen und Minderheiten*, s. 170–173.

deutsche“. Do vedlejších aktivit tohoto projektu byly zabudovány takové přípravné akce k „vyčištění terénu“, jako bylo vyvraždění, resp. v několika fázích provedené vysídlení židovského, romského a slovanského obyvatelstva střední a částečně i východní Evropy. Jak k tomu podotkl jeden z nejkompetentnějších znalců této problematiky, Hans Lemberg, míra zábran ohledně toho, co je pokládáno za možné dělat s lidmi nebo se skupinami lidí, se od Hitlerova otevření této nové dimenze nacionální homogenizace německého zájmového prostoru mezinárodně podstatně snížila.

Nešlo přitom o pouhé názorové výstřelky extrémních nacistů. Zásadní podkladový materiál, opírající se o plány a zkušenosti z první světové války i o rozsáhlý a důkladný historický, etnografický, sociologický a hospodářsko-geografický výzkum předložil v podobě memoranda v říjnu 1939 Theodor Schieder,⁴⁵ po válce jeden z nejvýznamnějších představitelů západoněmecké dějepisné vědy. Jeho memorandum sumarizovalo výsledky více než deset let probíhajících výzkumů, na nichž se podíleli tak významní historikové a politici poválečného Německa, jako byl Hans Rothfels, Werner Conze nebo spolkový ministr Theodor Oberländer. Ti všichni se v roce 1939 shodovali na odmítnutí principu sebeurčení národů a na přednostní nutnosti vyhnání, resp. exterminace zejména Židů.

Myšlenka na perspektivní možnost řešení konfliktních mezinárodních situací cestou nucené separace smíšených populací nebyla ovšem cizí ani politikům demokratické části evropského politického spektra. Tak ve chvíli nejhlubší mnichovské krize poslal Edvard Beneš ministra Jaromíra Nečase s tajnou misí do Paříže; měl přeložit Leonu Blumovi tajný plán řešení situace. Beneš navrhoval, že Československo odstoupí Německu pohraniční, Němci obydlené oblasti, ležící před linií opevnění. Republika se tak zbaví až 900 000 Němců.⁴⁶ Německo se ovšem musí zavázat, že přijme další 1 milion sudetských Němců, vysídlených z československého vnitrozemí. Zbýlých 1 až 1,2 milionu Němců, „z poloviny demokratů, socialistů a Židů“, již neměl být problém zvládnout. Nucený transfer tu byl předkládán

45 Angelika EBBINGHAUS – Karl Heinz ROTH, *Vorläufer des »Generalplans Ost«*. Eine Dokumentation über Theodor Schieders Polen-Denkschrift vom 7. Oktober 1939, *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 1992, s. 62–94.

46 Detlef BRANDES, *Eine verspätete Alternative zum »Münchener Diktat«*. Edvard Beneš und die sudetendeutsche Frage, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 42, 1994, s. 221–241.

jako akceptovatelné, relevantní řešení. Od tohoto plánu byla později v londýnském exilu odvozena varianta, podle níž by v poválečném Československu vznikly tři „německé“ kantony, do nichž by bylo nuceně sestěhováno obyvatelstvo německé národnosti. Tato varianta vnitrostátní nucené separace připadala německé sociálně demokratické emigraci a jejímu čelnému představiteli Wenzlu Jakschovi zcela přijatelná.

To se ale již velmocenské plánování ubíralo jinými cestami. Již v květnu 1940 bylo v Britském Foreign Research and Press Service, vedeném Arnoldem Toynbeem, připraveno prvé memorandum o stabilizaci poválečné Evropy prostřednictvím vytvoření nadnárodních federací ve středovýchodní a jihovýchodní Evropě.⁴⁷ V tomto rámci britští akademičtí plánovači (nezávisle na „odsunových“ koncepcích české nebo polské emigrační vlády nebo na názorech odbojových skupin) poprvé zakalkulovali nucené transfery, resp. výměny obyvatelstva ve východní části střední Evropy. Žádné stabilní poválečné řešení nebylo z pohledu Mabbotovy pracovní skupiny proveditelné bez transferu několika milionů Němců. Název ústřední části memoranda zněl „Transfer as a Contribution to Peace“.

Zklamání z krachu meziválečné menšinové politiky Společnosti národů, znechucení z německého zneužití zdánlivě skvělého mnichovského řešení problémů německé menšiny v Československu, šok z porušení mnichovských dohod již necelého půl roku po jejich podepsání a zejména z rozpoutání druhé světové války přivedl pak spojenecké plánovače k přesvědčení, že stabilitu poválečné Evropy může zaručit jen generální eliminace menšin jako mezinárodně politického fenoménu.⁴⁸ Stalo se tak v době, kdy státy protihitlerovské koalice zkonfiskovaly veškerý německý majetek na svém území a muže německé národnosti, kteří nenastoupili do spojeneckých vojenských nebo pomocných formací, většinou internovaly. Američané totéž učinili s občany USA japonského původu. Zvýšenou dynamiku získala jednání o uspořádání Evropy a tedy i o způsobu eliminace menšin po zatažení SSSR a USA do války. Již v srpnu 1941 doporučil britský vysla-

47 Jan RYCHLÍK, *Memorandum britského Královského Institutu mezinárodních vztahů o transferu národnostních menšin z r. 1940*, Český časopis historický 91, 1993, s. 612–630.

48 Přehledně a v širokém kontextu: Detlef BRANDES, *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945. Pläne und Entscheidungen zum »Transfer« der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen*, München 2001. Následující výklad se opírá o jeho ličení.

nec v Moskvě Cripps v memorandu pro Foreign Office, aby byly při úvahách o poválečném uspořádání Evropy vytyčeny strategické, vojensky hajitelné hranice, a to na účet Německa a jeho satelitů.

Podstatné pozornosti se této otázce dostalo při moskevských jednáních britského ministra zahraničí Anthony Edena s jeho sovětským protějškem Vjačeslavem Molotovem v prosinci 1941. S představou rozsáhlých transferů německých menšin z Polska a Československa na západ již tehdy předběžně souhlasil i Stalin, který zároveň naznačil koncept „posunutí“ Polska na západ – opět na úkor Německa. Sovětské diplomacii šlo v té chvíli především o to, aby Británie smluvně akceptovala územní výsledky dobovačných válek, které Sovětský svaz vedl v letech 1939–1940. V jejich rámci bylo na Sibiř, do Střední Asie a na Dálný východ vysídleno na 200 000 Poláků, desetitisíce Židů a statisíce příslušníků pobaltských národů. Spojenci souhlasili.

Jedním z důvodů souhlasu mohl být i charakter německého vedení války „na východě“:⁴⁹ Halderovi generálové, kteří připravovali Plán Barbarossa, koncepčně počítali s tím, že při rychlém přepadu Sovětského svazu není možno zásobovat armády z Říše. Bylo zakalkulováno, že se Wehrmacht bude živit z prostředků dobývaného území, přičemž část obyvatelstva bude přímo likvidována, část následně zemře hladu. Celkový počet plánovaných obětí dobytí moskevské říše byl vyčíslen na 70 milionů civilistů. Jako logický průvodní jev bylo zaplánováno nebrání zajatců, resp. likvidace vojáků nepřítelů bezprostředně po jejich zjetí. V tomto rámci byly od 22. června do konce podzimu 1941 – většinou bez zatěžující dokumentace – vyvražděny asi tři miliony zajatých rudoarmějců.⁵⁰ Válka měla koncepčně podobu boje o uprázdněné území. I když německá armáda posléze z praktických důvodů přešla k masovým odvodům civilistů i zajatců na nucené

49 Srovnej Jiří PEŠEK, *Válečné zločiny německé wehrmacht v německé badatelské diskusi posledního desetiletí*, Český časopis historický 107, 2009, s. 599–615.

50 Je symptomatické, že veřejný hovor o této největší masové vraždě druhé světové války začal prakticky až v souvislosti se 70. výročím začátku (2011) a zejména konce druhé světové války. Srovnej Babette QUINKERT – Jörg MORRÉ (ed.), *Deutsche Besatzung in der Sowjetunion 1941–1944. Vernichtungskrieg – Reaktion – Erinnerung*, Paderborn 2014. Aktuálně: Rede von Heinrich August WINKLER zum 70. Jahrestag Ende des Zweiten Weltkrieges 8. Mai 2015, Webseite des Deutschen Bundestages, Textarchiv, 8. Mai 2015, URL: <http://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2015/kw19_gedenkstunde_wkii_rede_winkler/373858> (9.5.2015)

práce v zázemí fronty i na území říše, trvalým jevem bylo, že zejména později při ústupových bojích na Ukrajině a v Bělorusku po sobě většina německých divizí zanechávala vyliďněnou „spálenou zemí“.

Roku 1942 se britská diplomacie jednoznačně rozhodla pro koncepci poválečného transferu německých menšin z východní části střední Evropy na západ Německa. Německo nemělo být po válce rozděleno na několik států, ale dlouhodobě oslabeno ztrátou východních území a vyhnáním tamních Němců. V tomto kontextu je významné rozhodnutí britského válečného kabinetu z 6. července 1942 o prohlášení mnichovské dohody za neplatnou a o poválečném transferu německých menšin ze střední a jiho-východní Evropy.⁵¹ Rozhodnutí sice padlo bezprostředně po heydrichiádě, nebylo však – již jen s ohledem na daleko širší geografický záběr konceptu transferu – bezprostřední reakcí britské vlády na Lidice, nýbrž vyvrcholením dlouhodobého vývoje britské koncepce. V memorandu, které Eden předložil britské vládě, jsou v souvislosti s poválečným „odsunem“, pokládáným za nutný, vzpomenuty především rozsáhlé Hitlerovy a sovětské nuceně přesídlovací akce. Koncepci vyhnání a transferu německých menšin z osvobozených území přijal za svoji i De Gaullův Národní výbor svobodných Francouzů. Že po válce dojde k té či oné formě podstatné redukce německé menšiny v Československu a v ještě daleko větší míře v Polsku, bylo od té chvíle jasné Benešově exilové vládě i odbojářům v Protektorátu.

Winston Churchill formuloval vůči Edvardu Benešovi své stanovisko před jednáním se sovětským vedením 3. dubna 1943 slovy: „Transfer obyvatelstva je nezbytný. Kdo chce opustit baltské státy, ať jde. To platí i pro Východní Prusko, jestli připadne Polákům a taktéž pro obyvatele ze Sudet. Dostanou krátkou lhůtu, aby si vzali to nejnutnější a šli – doufám, že to u Rusů prosadíme. Osvědčilo se to před lety v Turecku a Řecku a osvědčí se to i teď.“⁵² Zástupci amerického State Departmentu byli podobného názoru. Ray Atherton, vedoucí evropského oddělení ministerstva zahraničí, se za svoji osobu vyjádřil, že je pro přesun všech německých menšin do Německa a obdobně všech japonských menšin ze všech zemí Dálného východu do Japonska. Podobně radikální názor měl i prezident USA F. D. Roosevelt. Ten se v rozhovoru se zástupcem polského hnutí odporu Janem Kar-

51 D. BRANDES, *Der Weg zur Vertreibung*, s. 149.

52 Tamtéž, s. 193.

skim 28. července 1943 souhlasně vyjádřil k představě velení Armii Krajowej, že po osvobození Polska bude rozpoutána krátká vlna krajního teroru vůči německému – za války přistěhovalému i trvale usedlému – německému obyvatelstvu, která je pohne k urychlenému „dobrovolnému“ vystěhování.⁵³ V prosinci 1943 se pak v Moskvě ukázalo, že české představy poválečného transferu Němců akceptuje jak sovětské ministerstvo zahraničí, tak i sám Stalin.

I když se velmoci dohodly na poválečném transferu, první nucené evakuace německých menšin z východní Evropy začaly v nacistické režii. Podle Hitlerova rozkazu o vyklizení, a zničení nepříteli postupovaných oblastí, resp. o vystěhování všeho obyvatelstva před ústupem německé Wehrmacht, vydaného dva týdny po pádu Stalingradu 14. února 1943, neměl na území, kam postupovala Rudá armáda, zbýt ani jeden občan Velkoněmecké říše.⁵⁴ Masový charakter nabyly evakuace a útoky poté, co počátkem roku 1944 Rudá armáda vstoupila na území Východního Pruska a zahájila okupační politiku masakrem německého civilního obyvatelstva vesnice Nemmersdorf.⁵⁵ Masakr byl nacistickou propagandou „tvůrčím způsobem“ využit a rozvinut a – v podstatě proti vůli armádního velení – tím začala gigantická akce stahování německého obyvatelstva před frontou do centra říše. Utečenecké trény blokovaly komunikace a komplikovaly život bojujícím jednotkám Wehrmachtu. Osud masy běženců byl tragický.⁵⁶ Vedle toho navzdory všem rozkazům o spálené zemi zůstávala na Rusy obsazeném území velká část usedlého zemědělského obyvatelstva. Jeho osud nebyl o mnoho lepší.

Ztráty na životech, k nimž došlo v rámci této nucené i spontánní, úředně jen zčásti podchycené evakuace, nebyly dodnes přesně vyčísleny, ale evi-

53 Tamtéž, s. 229nn.

54 Bernd WEGNER, *Hitlers Krieg? Zur Entscheidung, Planung und Umsetzung des »Unternehmens Barbarossa«*, in: Christian Hartmann – Johannes Hürter – Ulrike Jureit (ed.), *Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte*, München 2005, s. 38; týž, *Hitler, der Zweite Weltkrieg und die Choreographie des Untergangs*, Geschichte und Gesellschaft 26, 2000, s. 493–518.

55 Bernhard FISCH, *Nemmersdorf 1944 – nach wie vor ungeklärt*, in: Gerd Ueberschär (ed.), *Orte des Grauens: Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*, Darmstadt 2003, s. 155–167.

56 K. Erik FRANZEN – Hans LEMBERG, *Die Vertriebenen. Hitlers letzte Opfer*, Berlin – München 2001.

dentně jdou do statisíců. Regionální rozdíly přitom byly ohromné. Jestliže například nacistická evakuace „karpatských Němců“ proběhla vcelku spořádaně, Východní Prusko nebo některé části Slezska byly nacisty evakuovány v největším spěchu a chaosu. Německé obyvatelstvo kupříkladu slezské části Sudet nebylo včas propagandisticky připraveno na opuštění svých domovů a zarytě se bránilo nucené evakuaci, probíhající do velké míry paralelně s odvodem chlapců nad 14 let a starců do jednotek Volkssturmu, vrhaných ihned vstříc zbytečné smrti na frontě.⁵⁷

Je ironií doby, že v téže době, v zimě 1944/45 začali západní spojenci, kteří konečně přenesli válku na německé území, poněkud upravovat svoji dosavadní, v otázkách nucených transferů poměrně velkoryse koncipovanou, politiku. (Britové například dlouho odmítali pojímat nucené transfery sudetských Němců jako formu „trestu“ – vyslovovali totiž obavy, že kdyby byli takto potrestáni pouze prokazatelní nacističtí aktivisté a váleční zločinci, byl by celkový objem transferu příliš malý.) Najednou se však ukázalo, že i když Německo není „osvobozováno“, nýbrž dobýváno a okupováno, je přece nutno vynaložit mnoho sil na zásobovací, zdravotní a ubytovací stabilizaci mnohdy takřka úplným rozvratem postižených obsazených území. Proudů fyzicky i psychicky devastovaných, hladových a nemocných německých uprchlíků představovaly pro spojeneckou okupační správu ohromnou zátěž a destabilizující prvek. Vedle vysídlenců a běženců bylo totiž na dobytých územích nutno zvládat a zaopatřovat také ohromná množství osvobozených, většinou zubožených, podvyživených a nemocných vězňů a koncentráčníků, resp. válečných zajatců ze všech evropských národů a regulovat snahy milionů nuceně nasazených, v chaosu posledních měsíců války nejednou desperátství propadlých dělníků z celé Evropy, toužících po co nejrychlejšímu návratu domů.⁵⁸ Spolu s východoevropskými Němci prchala na západ i část baltského a slovanského, po traumatických

57 Rüdiger OVERMANS, »*Üredne a vědecky zpracováno*«. K diskusi o ztrátách během útěku a vyhnání Němců z ČSR, in: D. Brandes – E. Ivaničková – J. Pešek (edd.), *Vynútený rozchod*, s. 117–140.

58 Mohlo dojít ale i k opačným problémům: Velká část z bezmála dvou milionů sovětských vojáků, kteří přežili německé zajetí, po návratu netoužila a zoufale se snažila zůstat v rukou spojenců. Celkově srovnej Dmitri STRATIEVSKI, *Sowjetische Kriegsgefangene in Deutschland 1941–1945 und ihre Rückkehr in die Sowjetunion*, Berlin 2008.

zkušenostech třicátých a čtyřicátých let ostře antisovětsky naladěného obyvatelstva již jednou krvavě sovětizovaných zemí.⁵⁹

Zejména z armádních kruhů proto vzešly pragmaticky motivované výzvy k racionální redukci příliš rozsáhlých nucených migrací a především k omezení „vyhánění“ Němců z jejich sídel. Velmi nahlas se také ozval britský a americký tisk, referující o katastrofálních poměrech na dobytém, území.⁶⁰ Důrazně upřednostňovány byly stabilizovanější a ve správním ohledu pak méně náročné, humánnější a organizované transfery, rozložené do delších časových úseků. Němečtí váleční zajatci byli v této nepřehledné situaci západními spojenci masově odesíláni přes oceán do pracovních táborů v USA a v Kanadě, resp. sovětským velením na nucené práce k obnově válkou poničených oblastí i na Sibiř. Jasně formulovanou podobu dostalo úsilí o „orderly and humane“ postup nuceného vysídlení německých menšin ze střední a východní Evropy ovšem až na Postupimské konferenci na přelomu července a srpna 1945.

Je symptomatické, že z exilu se navrátilí vlády malých spojenců velmocí tvrdě trvaly na provedení velkoryse slíbených vysídlovacích projektů. Příkladem poslouží Nizozemí, jehož poldry německá armáda zatopila v roce 1944, aby zabrzдила spojeneckou ofenzívu na Arnhem. Holanďané, kteří hned po válce bez formalit vyhnali malou, asi padesátitisícovou německou menšinu, tvrdohlavě – přes kritická slova nizozemských biskupů – trvali na přidělení slíbené kompenzace za poldery v rozsahu většiny území dnešního Severního Porýní-Westfálska – samozřejmě bez obyvatelstva. Naráželi však na zoufalý, pragmaticky motivovaný americký odpor, který se jim nakonec podařilo překonat jen symbolicky: Nizozemí dostalo jen

59 Je třeba připomenout, že deportace národností, v průběhu války Stalinem prohlášených za zrádcovské nebo podezřelé, probíhaly i při demobilizaci rudoarmějců, takže část neruských vojáků (bez ohledu na jejich zásluhy a vyznamenání) šla po válce z bojových jednotek rovnou na Sibiř nebo do koncentračních táborů. Srovnej Dittmar SCHORKOWITZ, *Armenier in der Sowjetunion und ihren Nachfolgestaaten 1937–1994*, in: D. Brandes – H. Sundhausen – S. Troebst, *Lexikon der Vertreibungen*, s. 49–54. Srovnej též J. Otto POHL, *Ethnic cleansing in the USSR 1937–1949*, Westport 1999 a Nikolaj F. BUGAJ, *K voprosu o deportacii narodov SSSR v 30–40tych godach*, *Istorija SSSR* 6, 1989, s. 135–144.

60 D. BRANDES, *Der Weg zur Vertreibung*, s. 273–285.

úzký proužek německého území, které pak v šedesátých letech vrátilo Spolkové republice.⁶¹

V poválečné Evropě představuje obzvlášť specifický příklad polská situace, resp. polské vyhnání a vysídlení německých menšin z obnoveného polského státu. Poláci byli atakováni ze dvou stran: „pakt Ribbentropp – Molotov“, zlikvidoval roku 1939 polský stát ve prospěch obou momentálně spojeneckých socialistických mocností a přiřkl Sovětskému svazu východní část historického Polska, tzv. „kresy“, včetně klíčových městských center.⁶² Západní část Polska byla Hitlerem zčásti přičleněna k Říši, zčásti přetvořena v tzv. Generalgouvernement. Po přepadu Sovětského svazu Hitlerovou Wehrmacht Sověti již koncem roku 1941 postulovali a cestou nastolování hotových skutečností také postupně dotlačili západní spojence k uznání ruské části výše uvedeného paktu s nacisty. To především znamenalo radikální okleštění polského státu, tedy něco, co polské exilové vlády v Londýně i polský odboj ve vlasti vnímaly jako spojeneckou zradu na Polsku a Polácích.⁶³

Aby západní spojenci Polákům usnadnili smíření se s ruskou expanzí, které nebyli schopni a s ohledem na vlastní válečné zájmy ani ochotni čelit, vstoupily na cestu kompenzací. Poválečnému Polsku, které přišlo o 52 % svého území na východě,⁶⁴ byla s předstihem přiřčena většina území Východního Pruska (původně i s Královcem, který pak ale Rusové podrželi pro sebe), Gdaňsk se zázemím a Horní Slezsko. Na více reálně nestačila polská osidlovací kapacita. Válka a nacistické masakry si vyžádaly 2 miliony polských křesťanských životů a přes 3 miliony polských židovských mrtvých. Již původní britsko-americký koncept počítal s vyhnáním a vysídlením 3,5 milionů Němců. Poté, co se však v Lublinu pod sovětskou kurate-

61 Jiří PEŠEK – Oldřich TŮMA, *Právní normy let 1938–1948, týkající se Němců v Československu a ostatní Evropě*, Soudobé dějiny 13, 2006, s. 431–460, zde s. 438n.

62 Lev A. BEZYMENSKI, *Hitler i Stalin przed schwatkoj*, Moskva 2000; týž, *Stalin und Hitler. Das Pokerspiel der Diktatoren*, Berlin 2002; Sergej SLUTSCH, *Die deutsch-sovietischen Beziehungen im Polenfeldzug und die Frage des Eintritts der UdSSR in den Zweiten Weltkrieg*, in: Bianka Pietrow-Enker (ed.), *Präventivkrieg? Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion*, Frankfurt am Main 2000, s. 95–112.

63 Włodzimierz BORODZIEJ, *Geschichte Polens im 20. Jahrhundert*, München 2010, s. 241–248.

64 Stanisław CIESIELSKI, *Przesiedlenie ludności polskiej z kresów wschodnich do Polski 1944–1947*, Warszawa 1999.

lou ustavil „národní výbor“, který postupně přejímal správu polských území, osvobozených rudou armádou, začal se výměr budoucího Polska a tedy i nuceného vysídlení Němců podstatně rozšiřovat, až nová západní polská hranice dosáhla na Odru a Nisu.⁶⁵ Západ sice protestoval, v Teheránu, Jaltě a definitivně v Postupimi však nakonec před Stalinem kapituloval. Podle odhadu Spolkového archivu z roku 1989 zahynulo při útěku a vyhánění z území dnešního Polska v letech 1944–1945 asi 400 000 německých civilistů.⁶⁶

Počtem největší nucené vysídlení německé menšiny se v poválečné době týkalo 3,5 milionu obyvatel Československa.⁶⁷ Tato menšina, po roce 1938 drasticky zasažená holocaustem a pronásledováním prorepublikánských, především levicových odpůrců nacismu, vykazovala ve své většině zcela nadprůměrné nadšení pro německou hnědě socialistickou revoluci. Odrazilo se to v masové podpoře Henleinova hnutí, resp. strany a následně v účasti sudetských a protektorátních Němců v NSDAP. Zatímco pro říšská území platilo omezení členství ve straně na zhruba 8 % obyvatelstva, Sudetské župě, zřízené po mnichovském diktátu, bylo za zásluhy o rozbití republiky uděleno privilegium a stranická organizovanost tu dosáhla 17 % obyvatel, tedy více než dvojnásobné kvóty.⁶⁸ Při úvahách o poválečném vysídlení však nacistické nadšení většiny československých Němců nakonec hrálo podružnou roli. Britská vláda doporučila odhlédnout od „trestání“ vysídlením a dát přednost systémovému řešení, tj. odebrat československé občanství všem osobám, které přijaly občanství říšské (s výjimkou odbojářů a osob politicky pronásledovaných). Tento krok představoval návazně bázi pro vyvlastnění těchto osob a jejich transfer na území poválečného Německa. Oporou pro takové řešení se stal spojeneckými mocnostmi formulovaný článek XIII. Postupimské dohody, na nějž pak navázaly českoslo-

65 Włodzimierz BORODZIEJ – Artur HAJNICZ (ed.), *Komplex wypędzenia*, Kraków 1998; Bernadetta NITSCHKE, *Wysiedlenie ludności niemieckiej z Polski w latach 1945–1949*, Zielona Góra 1999; Włodzimierz BORODZIEJ – Hans LEMBERG (ed.), „Unsere Heimat ist uns ein fremdes Land geworden...“. *Die Deutschen östlich von Oder und Neiße 1945–1950. Dokumente aus polnischen Archiven*. Bd 1–4, Marburg 2000.

66 Rüdiger OVERMANS, *Personelle Verluste der deutschen Bevölkerung durch Flucht und Vertreibung*, *Dzieje Najnowsze* 26, 1994/2, s. 51–65, zde s. 60.

67 Přehledně v česko-polském kontextu srovnej Ph. THER, *Die dunkle Seite*, s. 174–195.

68 Srovnej Volker ZIMMERMANN, *Die Sudetendeutschen im NS-Staat. Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland (1938–1945)*, Essen 1999, s. 134n.

venské dekrety presidenta republiky a transfer německého obyvatelstva do americké a sovětské okupační zóny v Německu.⁶⁹

Ani zde ovšem nelze situaci idealizovat.⁷⁰ Jednak organizovanému „odsunu“ předcházela fáze divokého „vyhánění“ mezi květnem a červencem 1945, kdy v období mezi zhroucením nacistické okupační moci a etablováním správních a bezpečnostních struktur československého státu přebírala moc zejména v pohraničních oblastech dílem armáda (americká, sovětská i československá), dílem nepravidelné ozbrojené formace revolučních gardistů a partyzánů. V této době došlo k centrálně neorganizovanému, dílem velmi brutálnímu „vyhnání“ více než 700 000 německých obyvatel pohraničních oblastí. Ostatní německé obyvatelstvo bylo shromážděno do sběrných táborů.⁷¹ Při vyhánění, resp. v širším rámci politických snah o to, aby téma vysídlení německé menšiny nezmizelo z programu konference v Postupimi, byla spáchána řada vražd a několik československou, případně v součinnosti sovětskou armádou provedených hromadných masakrů.⁷² Celkem se dle dnešních znalostí odhadují počty násilně zahynuvších Němců na území dnešní České republiky na 6 000 osob.⁷³ K nim je třeba připočíst stejný počet osob německé národnosti, zemřelých ve sběrných, pracovních a odsunových táborech a 5 700 německých sebevražd

69 Přehledně srovnej J. PEŠEK – O. TŮMA, *Právní normy let 1938–1948*, s. 431–460; Jan KUKLÍK, *Mýty a realita tzv. Benešových dekretů. Dekrety prezidenta republiky 1940–1945*, Praha 2002.

70 Přehled situace podávají Jiří PEŠEK – Zdeněk BENEŠ, *Realizace odsunu*, in: Zdeněk Beneš – Václav Kural (ed.), *Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*, Praha 2002, s. 196–219.

71 Z rozsáhlé produkce Tomáše STAŇKA srovnej v tomto kontextu: *Tábory v českých zemích 1945–1948*, Opava – Šenov u Ostravy 1996, a též, *Perzekuce 1945. Perzekuce tzv. státně nespolehlivého obyvatelstva v českých zemích (mimo tábory a věznice) v květnu – srpnu 1945*, Praha 1996. Z prací Evy HAHNOVÉ srovnej nejnověji diskusní studii *Němci v poválečném Československu. Jedinečná edice dokumentů z českých archivů boří tradované legendy*, Soudobé dějiny 21, 2014, s. 635–653.

72 Exemplárně se jednalo o „ústecký masakr“ 31. července 1945. Srovnej Vladimír KAIŠER, *Konec války a vyhnání Němců z Ústecka*, in: D. Brandes – E. Ivaničková – J. Pešek (ed.), *Vynútený rozchod*, s. 157–169, zde s. 164–167. Srovnej též František HANZLÍK, *O „bílých místech“ v životě Bedřicha Reicina*, Soudobé dějiny 15, 2008, s. 22–61, zde s. 38–41. Srovnej též J. PEŠEK – Z. BENEŠ, *Realizace odsunu*, s. 209.

73 Srovnej „Stanovisko Česko-německé komise historiků k odsunovým ztrátám“. Jeho přetisk: J. PEŠEK – Z. BENEŠ, *Realizace odsunu*, s. 217–219.

z května 1945. V úhrnu se tak počet obětí na životech blíží 18 000, resp. bývá uváděno, že s ohledem na možné nezdokumentované případy se může jednat dokonce až o 30 000 obětí na životech. Míra lidských ztrát vyháňené a vysídlované německé populace se tak pohybuje mezi pěti promile až jedním procentem jejího počtu.

Skutečnost, že uskutečnění, rozsah i charakter vyhnání a vysídlení zejména Němců, ale také Italů,⁷⁴ Maďarů a dalších národnostních menšin z území obnovovaných národních států, zásadním způsobem na západě i východě závisela na pragmaticky řízené vůli spojeneckých velmocí, lze dokumentovat též na maďarském případě. Maďarská prozatímní vláda již v dubnu 1944 v souvislosti s přípravou pozemkové reformy požádala Spojeneckou kontrolní komisi pro Maďarsko o souhlas s vysídlením 200 až 300 000 Němců ze země. Spojenci, zejména Američané, kupodivu ochotně souhlasili a měli zájem o dokonce až půl milionu přesídlenců. Chtěli ale především dělníky stavebních profesí, které by nasadili na obnovu zničených německých velkoměst. Donauschwaben byli ale hlavně zemědělci. V roce 1946 bylo proto nakonec odsunuto „jen“ 150 000 Němců do americké zóny a o rok později dalších 50 000 do Sověty okupovaného východního Německa.⁷⁵

Podobně „pragmaticky“ a v kooperaci nově ustavené prozatímní vlády s velmocemi byl motivován také „odsun“ Němců z Rakouska. Nešlo – vcelku samozřejmě – jen o německé obyvatelstvo, přivandrovavší během války nebo vyháňené a transferované z československého nebo například maďarského území. Zde se rakouská reprezentace – kancléř Karl Renner a dolnorakouský hejtman Leopold Figl rychle dohodla se Sovětským svazem na uzavření hranic a odmítala připustit dokonce i spojení německy mluvících rodin, žijících na opačných stranách česko- a moravsko-rakouské hranice. Argumentem byla údajná nutnost eliminovat možnost zamoření Rakouska sudetoněmeckými nacisty. Skutečnost, že osmimilionové Rakousko mělo vlastní osmisettisícovou stranickou základnu NSDAP a vedle toho poskytlo Říši i mimořádně silné kontingenty SS, v tomto případě jaksi nehrály roli. Reálná motivace rakouských politiků ovšem spočívala v obavě z prohlou-

74 Marina CATTARUZZA, „*Istrijský exodus*“, *Problémy interpretace*, in: D. Brandes – E. Ivaničková – J. Pešek (ed.), *Vynútený rozchod*, s. 233–254.

75 György GIARMATI, *Odsun Němců z Maďarska 1945–1947*, in: D. Brandes – E. Ivaničková – J. Pešek (ed.), *Vynútený rozchod*, s. 217–220.

bení těžké zásobovací krize a z chaosu, který v zemi vyvolávaly transporty namnoze velmi zubožených běženců a vysídlelců.

Vysídlení se ovšem neomezovalo jen na přechodné obyvatele alpských zemí. Rennerova socialistická vláda použila pro deportace koncepčně velmi podobného klíče jako poválečné Československo. Vysídlení bylo vztaženo i na všechny Němce, kteří sice žili v Rakousku již před březnem 1938, ale neměli rakouské státní občanství. Vysídlení s nimi většinou byli i jejich rodilí rakouští rodinní příslušníci, resp. společné „smíšené“ (německo-rakouské) děti. Jak k tomuto dějinnému – dosud vlastně jen v dějinách vědy a univerzit častěji tematizovanému – jevu říká vídeňský historik Oliver Rathkolb: „Statistice »říšských Němců«, muži, ženy a děti, byly v letech 1945/46 – bez jakéhokoliv vyrovnávání se s jejich politickou zodpovědností – transportovány z Rakouska do Německa.“⁷⁶ Předpokladem rozsáhlé vysídlovací akce byl souhlas, resp. aktivní součinnost všech okupačních velmocí.

Vysídlovací koncepty, o nichž spojenci po drastických zkušenostech prvních let války rozhodli v letech 1942–1943, se opíraly o dobovou představu „kolektivní viny“ všech Němců, kteří se nezapojili do boje proti nacismu nebo se nestali jeho oběťmi.⁷⁷ V USA v exilu žijící Thomas Mann formuloval svůj názor na „hroznou úhrnnou nacionální vinu“ Němců v relaci BBC z 30. prosince 1945: „Komu již dávno zešedl svět, když si uvědomil hory nenávisti, které se vztýčily kolem Německa, kdo si již dávno v bezesných nocích maloval, jak hrozná bude odplata, která na Německo musí dopadnout za nelidské skutky nacistů, ten nyní v tom, co se Němcům děje od Rusů, Poláků nebo Čechů, nemůže se vši lítostí vidět nic jiného, než jen mechanickou a neodvratnou reakci na zločiny, které spáchal lid jako celek, přičemž, bohužel, nehraje roli ani individuální spravedlnost, ani vina a nevina jednotlivce.“⁷⁸

Úhrnně se uvádí, že útěk, vyhnání nebo vysídlení postihlo na 12, podle novějších odhadů snad jen asi 10 milionů Němců, kteří původně žili mimo území dnešní SRN a v letech 1945–1947 tu našli útočiště a posléze nový domov. Další německé masové útoky a migrace v rozsahu asi 800 tisíc osob

76 Oliver RATHKOLB, *Die paradoxe Republik. Österreich 1945–2005*, Wien 2005, s. 36n.

77 K problematice „kolektivní viny“ Němců z pohledu západních spojenců srovnej J. PEŠEK – O. TŮMA, *Právní normy let 1938–1948*, s. 447–451.

78 Thomas MANN, *Fragile Republik. Thomas Mann und Nachkriegsdeutschland*, ed. Stephan Stachorski, Frankfurt am Main 1999, s. 39.

následovaly v bezprostředně poválečné době ze sovětské okupační zóny na západ a týkaly se jak zdejšího usedlého obyvatelstva, tak utečenců a vyhnanců, sovětskými okupačními úřady usídlených na území pozdější NDR.

Celkem se odhaduje, že v letech 1944–1948 bylo donuceno natrvalo nebo na podstatnou dobu opustit svoji vlast 20 až 30 milionů evropských civilistů.⁷⁹ V této době skutečně z mapy Evropy vymizela většina národnostních menšin. Poválečnou Evropu však spíše než národnostní homogenizace na desetiletí stabilizovaly linie studené války. Princip kolektivní viny byl odmítnut v Chartě lidských práv OSN v prosinci roku 1948, zákaz nucených migrací jako politického nástroje nebo trestu vydala OSN až roku 1962.

Studená válka vyloučila vnitroeuropejské nucené migrace napříč přes železnou oponu.⁸⁰ Zůstává ovšem otázkou, jak vnímat takové nedobrovolné migrace například v rámci dosud na dvou kontinentech ležícího státu, jako byl „odchod“ milionu Francouzů a snad až půl milionu profrancouzských Alžíránů (Harkis) z Alžíru do metropolitní Francie („hexagon“) v průběhu a po konci brutální alžírské války (1954–1962). Během ní se bývalý departement republiky změnil v samostatný stát, který pak FNLA ještě „dočistila“ od Francouzů a domorodých „zrádců“.⁸¹ Jestliže se republika generála de Gaulla v podstatě vstřícně ujala „bílých“ alžírských migrantů, nechtěně arabské „Francouze“ čekala dlouhá léta v koncentračních táborech na jihovýchodě Francie. Podobně jako v případě „odsunutých“ Němců ze střední a východní Evropy, byl i zde útěk, vyhnání či nucené přesídlení jen částí tragedie migrantů. Tou druhou, neméně trpkou, bylo odmítání jejich integrace do rezidenční společnosti, desítky let (až do počátku 21. století) trvající francouzské mlčení o této špinavé válce a s ní související nucené migraci, případně přesouvání viny za alžírskou tragédii právě na utečence a přesídlence.

79 Ph. THER, *Die dunkle Seite*, s. 261.

80 Ph. THER, *Die dunkle Seite*, s. 276 k tomu říká: „Stabilita poválečných hranic a dlouho trvající období míru v Evropě bylo po dlouhou dobu interpretováno tak, jako by etnické čistky let 1944–1948 konečkonců přece jen splnily svůj účel.“

81 Srovnej Valérie ESCLANGON-MORIN, *Les rapatriés d'Afrique du Nord de 1956 à nos jours*, Paris 2007 a Gérard NOIRIEL, *L'immigration algérienne en France* (publikováno 12. 6. 2008), dostupné na webové stránce Section de Toulon de la ligue des droits de l'homme (LDH), URL: <<http://ldh-toulon.net/l-immigration-algerienne-en-France.html>> (10.5.2015)

Doba po konci studené války znovu otevřela téma etnických čistek a nucených migrací tragédiemi v bývalé Jugoslávii, na Kavkaze, nejnověji na Krymu a na východní Ukrajině.⁸² Ani zde ovšem nejde o rozdmýchávání „plamenů etnické nenávisti“ primárně lokálními populacemi. Daleko spíše je tu patrný přímý nebo nepřímý velmocenský zájem a tlak. Obecně řečeno: Lokální společnosti zvládnou zorganizovat místní masakry. Nucené migrace (zejména pak nevratného druhu) jsou však vždy iniciovány a garantovány velmocemi.

Xenofobii, nedůvěru a vymezování se vůči migrantům, přicházejícím od padesátých let do metropolitních států v důsledku dekolonizačních procesů, agresivitu vůči uprchlíkům z regionů postižených válkami nebo katastrofami, ale ani verbální averze vůči již dávno vyhnaným nebo vyvražděným menšinám se však ani ve spojené Evropě dodnes nepodařilo vykořenit. Zde již nelze přesouvat zodpovědnost na velmoci, zde leží tíha plně na jednotlivých národech a regionálních či lokálních společenstvích.

82 Ph. THER, *Die dunkle Seite*, s. 239–260.

European expulsion and displacement of the 20th century and the great powers (*Summary*)

JIRÍ PEŠEK

Forced migrations continue to be a major and significant topic of modern and contemporary history, not only in Europe but also all over the world. The phenomenon of “expulsion” (in the place of a previous term “extermination”) has gradually established itself since the early modern times, when it was, however, primarily concerned with religious minorities. During the 19th century, the “national” or the ethnic reasons (in a broader sense) prevailed over the traditionally dominant religious motivation of genocidal or transfer elimination of the “foreign” minority and therefore majority society of the groups being in a way. This does not exclude the fact that certain nations were characterized by different religious beliefs so that the nationalist and religious identification and the reasons for hostility between groups were often combined. The paper leaves out the Holocaust issue, mainly the Nazi project of spoliation, ghettoisation, displacement and mass murder of Europe’s population, which was identified by the religious, nationalistic or totally fabricated racial identification as “Jews.”

However, for a large part of Europe it was always true that it was inhabited by the mixed and continuously mixing communities, where not only the language of communication, but also the national cultural identity and even religion were among the characteristics that could always be possible to negotiate on again, thus adapt them to daily practice. A crystallization prerequisite of nationalities was their statistical recording. In 1853, European statisticians met for the first time at the Congress in Brussels. Even then, the Prussian delegation demanded the introduction of language criterion to register European populations. Austrians opposed referring to the complexity of the situation in a multinational monarchy, but the Prussian aspect won. It was petrified by the international Statistical Congress in 1873 in St. Petersburg. It meant in practice that when censuses were introduced to Europe, the new language category as an unambiguous indicative

criterion was established. In the Habsburg monarchy, determination of the language and thus national affiliation remained for a relatively long time a facultative matter of every citizen. At the beginning of the 20th century (based on Moravian Pact), however, even this criterion became mandatory, hereditary and unchangeable. The crucial then in 1904 became an internationally negotiated and since the beginning of the interwar period also valid shift from the statistical survey of realistic customary language to the declaration of the mother tongue language.

It was not just a statistically categorized description of a society. The newly defined categories quickly found their way into nationalistic and political mentality of the society and were strongly reflected in the self-identification and definition of large groups of mainly urban population. Within nationalist homogenization and assimilation plans or projects of the nationalist-territorial expansion policy, these shifts then began to dramatically concern less differentiated rural areas and communities. Even the land began to be nationally defined.

Efforts of great powers for protection, respectively manipulation of minorities on the territory of other states is evident from the Berlin Peace in 1878. The beginning of a truly “modern” history of genocides is presented by a massacre of Armenians in the Ottoman Empire of Abdülhamid II in the years 1894–1896. The massacre aftermath showed between 80 and 300,000 victims and a string of repeated massacres continued until the murder, or “displacement” of Armenians from Eastern Anatolia in 1915.

Expulsions, mass escapes from murdering military forces or the displacement of “state-unreliable population” and fairly systematic murder of civilians, all that was brought by the Balkan wars from 1912 to 1913, and subsequently World War I in up to now unimaginable scale. The so-called Istanbul contract from September 1913 was supposed to under the international mediation of the end of Balkan War II remove an excuse for the future conflicts. It governed the exchange of 100,000 Bulgarians and Turks on a clearly defined territory. The contract was not met in the end due to the outbreak of World War. But it has become both a model solution and a formal example for similar agreements in upcoming years.

The World War I resulted in the mass transfers of “unreliable” population, particularly inside the warring empires: Germans and Jews in Russia, Serbs and Trento Italians in the Austrian-Hungarian Empire, as well

as thousands of residents of Eastern France, displaced to the east by Ludendorff into what is now Poland; this was a herald of huge forced migrations and escapes immediately in the post-war period. At that time it was also shown, what options for the forced migrations the technical and organizational modernization of the European society brought.

A systematic use of railway and transatlantic ships allowed for rationalization and acceleration of the transport of hundreds of thousands of unwanted population groups over large distances in the minimum time with no option for leaving the transfer to inconspicuously return home. Practical experience, in particular, gained from the “forced exchange” of the Greek and Turkish population in 1923 after the end of the bloody Greek-Turkish War showed that the death toll of the “exchanged population” could reach up to one third of the whole population number, but that did not seem to represent any problem for the diplomats gathered in Lausanne referring to the wording of the Neuilly Treaty from 1919. The Lausanne Treaty thus became the basis for operational solution to minority problems almost until the end of the 1940s.

Interwar League of Nations, however, mostly wanted to protect minorities. In Europe, which was re-divided after the collapse of central powers and the end of World War I in contracts signed in the Paris suburbs to relatively small national states, this was the only option. A prominent objective of the powers, however, was international stability, not to benefit the minorities. Yet almost immediately after the announcement of international protection of minorities, the process of real or at least thoroughly prepared “minorities pull-off” to the titular states began. Germany made the greatest progress in this area. Very soon after Germany, the Soviet multinational empire began resettling “unreliable and treacherous” nations starting from its south-western, western and north-western borders. As a follow-up, a targeted, quota-based decimation of the non-Russian USSR nations, or the nations that have been incorporated into Stalin’s empire in a series of wars of conquest after the Ribbentrop-Molotov Pact from 1939 started in a number of campaigns running since the early 1930s. Even there the death toll reached up to 30% of “purified” or transferred nations.

Also Hitler presented the issue of the Sudetenland to the world as the “protection of national minorities”. And great powers were willing to perceive the Munich Pact not only as the rescue of European peace, but also

especially as the application of “proven solution” of the minorities issue on Czechoslovakia. Incidentally, even in the context of the Munich Pact it was formally counted with transfers and exchanges of population across the national border. It must be said, that even Czechoslovakia accepted the exchange or expulsion of minorities together with a partial territory as a relevant method during the Munich crisis in the state of emergency (i.e. Nečas Mission). The Munich “curtail” of Czechoslovakia resulted in forced migration of approximately 210,000 citizens. It was the largest expulsion and displacement in Europe since 1923. The Munich Pact was the last action in the area of the internationally motivated “protection of minorities”.

In his speech in the Reichstag on October 6, 1939, Hitler outlined a general line of resettlement of the German minorities in Eastern Europe. According to him, scattered “fragments of the German people” should be returned to the Empire (Reich), which was supposed to get better borders. The invasion to Czechoslovakia in March 1939 destroyed the faith of great powers in the ‘stability through the protection of minorities’ model, replacing it with their conviction of a necessity to eliminate the minorities as such. As early as in 1940, the British Foreign Research and Press Service prepared the first memorandum how to stabilize post-war Europe, while the perspective post-war settlement could not be from the perspective of this work group feasible without the transfer of several million Germans from the “east” to the centre of Germany. The title of the key part of the memorandum was “Transfer as a Contribution to Peace”. This idea was clearly expressed in the latest resolution of the British War Cabinet from July 6, 1942 on the post-war expulsion of Germans from Eastern and Central Europe as a measure to stabilize peace. This model was immediately approved by both all allied great powers and exile governments of the occupied states.

One prerequisite for this decision was the reflection of the German way of leading the war against the Eastern European states. The most obvious case is the “Plan Barbarossa”, i.e. attack at a former Soviet ally. This was not just a “mere” defeat of the enemy, but a generous “release” of the conquered territory from the unwanted population. Targeted and planned killings of civilians and prisoners of war in yet unimaginable dimensions were carried out; the plans spoke about as many as 70 million people. The surviving portion of the population was subsequently deported to carry out

forced labour. The number of involuntary migrating Europeans reached during the war approximately 30 million people.

When in 1943 the Nazi success began to wither, Hitler's orders of the "scorched earth", i.e. the forced expulsion of the German population before the proceeding enemy and destruction of everything that had to be left behind, started to take effect. The result was an enormous and often murderous escape of the multimillion eastern German population, plus a portion of Baltic and Slavic nations, which have already experienced Soviet occupation to the west. The escape was, after crossing the front, followed by the expulsion of Germans from the liberated territories, or after August 2, 1945 and the adoption of the Potsdam Article XIII the "orderly and humane" displacement of German population back to remaining Germany. A total number of Germans displaced came thus to 10 to 12 millions. The largest contingents left Poland (half of its area forcibly "moved" by the Soviet Union to the west) and Czechoslovakia.

The German and most of Western European and American literature, for example Norman Naimark or Manfred Kittel view ethnic cleansing, expulsions and transfers as a manifestation of lower class, Eastern European civilization. These authors argue that the West justly judges, while Eastern Europeans massacre and expel. This is a classic example of successfully surviving models and cliches from the Cold War. By the allies quietly sanctioned expulsion of the Germans from the Netherlands and the official claim of the Dutch government for compensation by the German army (Wehrmacht) flooded polders by the handover of the large and by the German population vacated territories in the Lower Rhine (this project, originally approved by the allied governments was ultimately blocked for practical reasons by the Americans), the displacement of the German minority from Belgium, or the organized and thoroughly conducted expulsion of hundreds of thousands of Germans from Austria conducted by the Vienna's socialist government in agreement with the Russian occupying power shows that the only difference between "East" and "West" was a numerical range of the eliminated German population from this or that territory. As for the number of the expulsion and transfer, the largest one was carried out by Czechoslovakia, however with the lowest percentage of casualties; it was up to 1% of the German population. In other states, the death toll came up to 10–30% of the German forced migrants.

Philipp Ther, a German historian working and residing in Vienna recently defined a principle: “Local societies manage to organize local massacres. Forced migrations (especially of an irreversible kind) are, however, always initiated and guaranteed by the great powers!”

The post-war Europe had been eventually stabilized for decades by the lines of the Cold War rather than by ethnic homogenization. The principle of collective guilt was rejected in the United Nations Charter of Human Rights in 1948; the forced migration ban as a political tool or a punishment was issued by the UN until 1962. Neither xenophobia, mistrust, and asserting one selves against the migrants relocating from the 1950s to the metropolitan states as a result of decolonization processes, aggression towards refugees from regions affected by wars or disasters, nor verbal aversion towards minorities, which were displaced or exterminated a long time ago could not be eradicated in a united Europe even up to now. Here, the unique responsibility of the superpowers to a large extent ends, and the burden is entirely on the individual nations and regional and local communities.

REJSTŘÍK / INDEX

A

Abdülhamid II., osmanský sultán 107
Abdülhamid II, Ottoman Sultan 134
Afrika 61
Albrecht Habsburský, český a uherský
 král, římský císař 26–28, 33, 34
Albrecht of Habsburg, King of Bohemia
 and Hungary, Holy Roman Emperor
 49, 53
Alsasko–Lotrinsko 104
Althusius, Johannes 72, 96
Alžír, Alžírčané 129
America, Americans 92, 137
Amerika, Američané 16, 60, 103, 118,
 120, 123, 124, 126, 127
Amur 115
Anatolia 134
Anatolie 111, 112
Anglie 16, 17
Ansbach 29
Arméni 107, 108
Armenians 134
Arnhem 123
Asie 114, 115, 119
Asyro–Chaldejci 108
Atherton, Ray 120
Atlantic region 91
Atlantik 17, 59, 60
Augsburg (Augšpurk) 80
Austria, Austrians 49–54, 91, 93, 94, 97,
 98, 100, 133, 137

Austrian hereditary lands 54, 92
Austrian Region 93
Austrian-Hungarian Empire 134

B

Balkan (Balkán) 84, 108, 112, 116, 134
Balt → *Pobaltí*
Baltic lands 43
Baltic nations 137
Bavaria 56
Bavorsko 39
Belgie 110
Belgium 137
Bělorusko 120
Benátsko 85
Beneš, Edvard 117, 120
Berlin (Berlín) 16, 107, 113, 134
Bílá hora 75, 80, 87, 95
von Bismarck, Otto 104
Blízký východ 61
Blum, Léon 117
Bohemia 43, 45–53, 55, 92–94, 97–99
Bohemian Crown 50, 53, 93, 96, 97
Bohemian Kingdom → *Czech (Bohemian)*
 Kingdom
Bohemian lands → *Czech (Bohemian)*
 lands
Bosna a Hercegovina 85, 86
Bospor 108
Boston 103
Braniborsko 23, 28, 35, 85

Britain → Great Britain
Británie, Britové → Velká Británie
Brusel → Bruxelles
Brussels → Bruxelles
Bruxelles (Brusel, Brussels) 106, 133
Budínský pašalik 61
Bulgaria, Bulgarians 134
Bulharsko 107–109, 112
Burgundsko 32, 33, 37, 60
Burgundsko-rakouské království 32
Burgundy 52, 92

C

Carinthia 46, 93
Carniola 46, 93
Conze, Werner 117
Corona Regni Bohemiae → Česká koruna
Corvinus → Matthias
Cripps, Stafford 119
Croatia 98
Curzon, George 112
Czech (Bohemian) Kingdom 11, 45, 46, 50, 56, 94
Czech (Bohemian) lands 11, 44, 46, 50, 95, 98
Czech (Bohemian) state 11, 12, 43–57, 91–101
Czechoslovakia 136, 137
Czechs 4, 11, 12, 43–57, 95, 96, 101

Č

Čechy 7, 15, 21, 23, 27, 29–32, 39, 40, 60–62, 64, 68, 70, 72, 74, 75, 78, 80, 81, 84, 85, 103
Černomoří 104, 114
Česká koruna (Corona Regni Bohemiae) 22, 28, 29, 35, 63, 74, 76–78, 105
České království 7, 18, 22, 23, 28, 33, 34, 39, 63, 64, 76, 77
české země 15–17, 19, 25, 26, 34, 36, 62, 65–67, 72, 73, 77, 80, 84, 86, 116

Československá republika 89
Československo 9, 117, 118, 125, 126, 128
český stát 7, 8, 15–40, 59–89
Češi 4, 19–21, 23, 28, 29, 37–39, 74, 75, 82, 86, 87, 118, 125, 128

D

Dalmácie 63
Dálný východ 115, 119, 120
Danube 53, 54, 93
Danubian monarchy 92
Dolní Lužice → Lužice
Dolní Rakousy → Rakousko
Donauschwaben 127
Dunaj 61, 63
Dürer, Albrecht 4
Dutchmen 137

E

Eden, Anthony 119, 120
Empire → Holy Roman Empire
Enea Silvio Piccolomini → Pius II.
Eurasia 13, 91
Eurasie 8, 59
Europe 4, 7, 9, 11–13, 45, 47, 48, 55, 56, 92, 101, 133–138
Europe – Central 4, 12, 13, 53, 91–101, 136
Europe – Eastern 136, 137
Europe – Western 43, 91, 92, 96, 137
European Union 13, 100
Evropa 4, 8, 9, 17, 18, 21, 24, 25, 28, 31, 32, 38, 60, 76, 79, 80, 86, 88, 89, 103–130
Evropa jihovýchodní 61, 118, 120
Evropa jižní 87, 113
Evropa střední 4, 8, 16, 18, 34, 39, 59–89, 103, 110, 112, 113, 118, 120, 123, 129
Evropa středovýchodní 118

Evropa východní 103, 110–113, 116, 117,
121–123, 129

Evropa západní 15, 59, 60, 87

Evropská unie 8, 87

F

Falc 78, 80, 87

Ferdinand I., český a uherský král a
římský císař 8, 39, 40, 60–62, 64–66,
70, 80, 81, 84

Ferdinand I, King of Bohemia and
Hungary, Holy Roman Emperor 12,
92, 94, 95

Ferdinand II., český a uherský král a
římský císař 75, 81

Ferdinand II, King of Bohemia and
Hungary, Holy Roman Emperor 97,
98

Figl, Leopold 127

Finsko, Finové 115

France 52, 94, 135

Francie, Francouzi 16, 32, 33, 37, 63, 85,
87, 88, 104, 106, 110, 120, 129

*Frankfurt am Main (Frankfurt nad
Mohánem)* 37, 38, 55

Frederick III of Habsburg, Holy Roman
Emperor 49–51, 54

Fridrich III. Habsburský, římský císař
27–32, 34, 36

Fridrich Falcký, český král 79

G

de Gaulle, Charles 120, 129

Gdaňsk 124

Generalgouvernement 124

George of Poděbrady, King of Bohemia
51, 53

German Empire → Holy Roman Empire

Germany, Germans 44, 46, 47, 55, 57,
134–137

Gonzaga, dynasty 28

Great Britain 94, 136

Greece, Greeks 135

H

Habsburg dynasty, Habsburgs 12, 46, 54,
56, 91–101

Habsburg monarchy 91–101, 134

von Habsburg, Otto 87

Habsburkové 8, 23, 29, 33, 36, 37, 39, 40,
59–89

Habsburská monarchie 8, 20, 59–89, 106

Halder, Franz 119

Halič 84, 104, 110

Hasištejnský z Lobkovic, Bohuslav 38

Henlein, Konrad 125

z Hennebergu, Bertold 35

Heydrich, Reinhard 120

von Hindenburg, Paul 110

Hitler, Adolf 89, 113, 115–117, 120, 121,
124, 135–137

Hohenzollernové 29, 33

Holandánie 123

Holy Roman Empire 11, 43–57, 91, 93

Horní Falc 23

Horní Lužice → Lužice

Horní Rakousy → Rakousko

Horní Slezsko 124

Horní Uhry 32

Hornorakouské země 63

Hungary 12, 43, 45, 46, 49–51, 53,
91–94, 97, 98, 100

CH

Charles, Duke of Burgundy 52

Charles IV of Luxembourg, King of
Bohemia, Holy Roman Emperor 11,
43, 45–47

Charles V of Habsburg, King of Spain,
Holy Roman Emperor 57, 92

Chios 104

Chorvatsko, Chorvaté 61, 63, 78, 86

I*Inner Austria* 93*Istanbul (Konstantinopol)* 107–109, 111, 134*Itálie, Italové* 16, 17, 19, 20, 22, 23, 85, 86, 109, 110, 116, 127*Italy, Italians* 44, 46, 47, 134**J***Jagellonci* 34, 60–62*Jagellonian dynasty, Jagellonians* 53, 91, 92*Jaksch, Wenzel* 118*Jalta* 125*Jan Zapolský* 61*Japonsko* 118, 120*Jews* 133, 134*Jihoslované* 23*Jiří z Poděbrad, český král* 30, 31, 34, 35*Jižní Tyrolsko* 116*Jugoslávie* 129**K***Kaliningrad (Královec)* 124*Kanada* 123*Karel Smělý, burgundský vévoda* 32, 33*Karel IV. Lucemburský, český král a římský císař* 7, 15, 19, 22–24, 28*Karel V., římský císař a španělský král* 39, 60, 61*Karski, Jan* 120, 121*Kavkaz* 104, 115, 129*Kazachstán* 115*Kemal, Mustafa Atatürk* 111*Kingdom of Bohemia* → *Czech (Bohemian) Kingdom**Kirgízie* 115*Kittel, Manfred* 137*Konstantinopol* → *Istanbul**Korejci* 115*Koruna česká* → *Česká koruna**Korutany* 23, 63*Korvín* → *Matyáš Korvín**Krakov* → *Kraków**Kraków (Krakov)* 62*Královec* → *Kaliningrad**Kraňsko* 23, 63*Krofta, Kamil* 17*Krym* 104, 129*Kryštof Habsburský, syn Fridricha III.* 29*Kulmbach* 29**L***Ladislav of Habsburg (Posthumous), King of Bohemia and Hungary* 11, 49–51, 55*Ladislav Habsburský (Pohrobek), český a uherský král* 7, 27–33, 38*Lausanne* 109, 111–113, 135*Lemberg, Hans* 117*Lenderová, Milena* 4*Lidice* 120*Lithuania* 92*Littoral* 93*Litva* 60, 63*z Lobkovic* → *Hasištejnský**Lombardie* 85*London (Londýn)* 118, 124*Lower Austria* 93, 94, 98*Lower Lusatia* → *Lusatia**Lublin* 124*Lucemburkové* 7, 16, 18, 27–29, 32, 60*Lucembursko* 16, 32*Ludendorff, Erich* 110, 135*Ludvík Jagellonský, český a uherský král* 61*Lusatia* 46, 53, 98*Luxembourg* 52*Luxembourg dynasty, Luxembourgs* 44, 49–52, 91*Lužice (Horní a Dolní), Lužičané* 23, 33, 34, 61, 63, 70, 74, 75, 78

M

Mabbott, John David 118
Maďarsko, Maďari 86, 113, 116, 127
Mainz (Mohuč) 35
Makedonie 109, 111
Malá Asie 111
Mann, Thomas 128
Matthias Corvinus, King of Hungary and Bohemia 51, 53, 54, 56, 91
Matyáš Habsburský, český a uherský král a římský císař 81
Matyáš Korvín, uherský a český král 32–38, 60
Maximilian I, Holy Roman Emperor 52, 54–57
Maximilian II, King of Bohemia and Hungary, Holy Roman Emperor 92
Maxmilián I., římský císař 29, 32, 33, 36, 37, 39
Maxmilián II., český a uherský král a římský císař 62
Mediterán 59, 60
Mediterranean region 91
Meklenbursko 23
Minstrbekové 35
Mnichov → München
Mohács (Moháč) 61
Moháč → Mohács
Mohuč → Mainz
Molotov, Vjačeslav 119, 135
Mongolové 24
Mongols 47
Montandon, Georges 111
Morava, Moravané 23, 28, 33, 34, 53, 61, 63, 64, 70, 73–75, 81, 85, 98, 99, 106, 127
Moravia 46, 78, 94, 134
Moskva 115, 119, 121
München (Mnichov, Munich) 115, 117, 118, 120, 125, 135, 136
Munich → München

N

Naimark, Norman 137
Napoleon I., francouzský císař 106
NDR → Německá demokratická republika
Nečas, Jaromír 117, 136
Němci karpatsí 122
Němci sudetští → Sudetští Němci
Německá demokratická republika (NDR) 129
Německé císařství 85
Německo, Němci 16, 17, 19–22, 36, 37, 39, 59, 79, 85, 86, 89, 110, 104, 111, 113–129
Nemmersdorf 121
Neuilly 111, 135
Nisa 125
Nizozemí 36, 60, 79, 123
Norimberk → Nürnberg
Nürnberg (Norimberk) 29

O

Oberländer, Theodor 117
Odra 125
de Oñate, Íñigo 77
Osmanská říše 61, 63, 64, 74, 84, 85, 88, 104
Ottoman Empire 93, 94, 134

P

Palacký, František 18
Pánek, Jaroslav 4, 8, 12, 59, 91
Paris (Paříž) 88, 110, 117, 135
Paříž → Paris
Paul II, Pope 51
Pavel II., papež 32
Pensylvánie 17
Pešek, Jiří 4, 8, 13, 103, 133
Petrohrad → Sankt Peterburg
Piccolomini, Aeneas → Pius II.
Piccolomini, Enea Silvio → Pius II.

Piedmont 97

Piemont 77

Pius II., papež (Enea Silvio Piccolomini)
31, 38

Pius II, Pope 51, 56

Pobaltí 15, 110, 114, 119, 120, 122

z Poděbrad → Jiří

of Poděbrady → George

Podunají 20, 29, 34, 35

Poland 45, 46, 91, 92, 135, 137

Polish-Lithuanian Union 53

Polské království → Polsko

Polsko, Poláci 22, 23, 59, 60, 62, 63, 70,
77, 84, 86, 87, 103, 104, 110, 113, 114,
116, 118–120, 124, 125, 128

Polsko-litevská unie 34, 62

Pomořany 23

Porýní 33

Postupim → Potsdam

Potsdam (Postupim) 123, 125, 126, 137

Povolžská německá republika 115

Prague 43, 47, 93, 94

Praha 24, 63, 64, 78; → Prague

Premysl Otakar I, King of Bohemia 45

Premysl Otakar II, King of Bohemia 44

Premyslid dynasty, Premyslids 11, 48,
53, 91

Prešov 88

Protektorát Čechy a Morava 120, 125

Prusko, Pruské království 85, 104, 106

Prussia 133

Přemysl Otakar I., český král 22

Přemysl Otakar II., český král 19

Přemyslovci 7, 25, 34, 60

Přímoří 63

von Puttkammer, Robert Viktor 104

R

Rakouské císařství 63, 84

Rakousko, Rakousy (Horní a Dolní),

Rakušané 20, 21, 27, 29, 30, 33–36,

59, 61–65, 77, 78, 80, 84–86, 88, 89,

106, 110, 111, 115, 127, 128

Rakousko-Uhersko 84, 86, 88, 106, 109

Rakouský kraj 62

Rathkolb, Oliver 128

Renner, Karl 127, 128

Rhine 137

Rhineland 52

von Ribbentrop, Joachim 135

Roman Empire 91

Roman-German Empire → Holy Roman
Empire

Romové 117

Roosevelt, Franklin Delano 120

Rothfels, Hans 117

Rudolf II., český a uherský král a římský
císař 62, 81

Rudolf II, King of Bohemia and Hun-
gary, Holy Roman Emperor 92

Rumunsko, Rumuni 86

Rusko, Rusové 62, 63, 104, 106, 107, 110,
114, 120, 123, 124, 128

Russia 94, 134, 135, 137

Rýdl, Karel 4

Ř

Řecko, Řekové 104, 109, 111, 112, 116,
120

Římská říše (starověká) 59

Římsko-německá říše → Svatá říše římská

Říše → Svatá říše římská; Velkoněmecká
říše

S

Sankt Peterburg (Petrohrad, St. Peters-
burg) 106, 133

Sarajevo 86

Sársko 115

Sasko 23, 35, 77

Sedmíhradsko 61, 78

Serbia, Serbs 134

Severní Porýní – Vestfálsko 123
Schieder, Theodor 117
Sibiř 114, 115, 119, 123
Sigismund of Luxembourg, King of Hungary and Bohemia, Holy Roman Emperor 48, 49
Silesia 46, 53
Skála ze Zhoře, Pavel 78
Skotsko 17
Slavic nations 137
Slavonie 63
Slavs 44, 46, 137
Slezsko, Slezané 33–35, 61, 63, 70, 74, 75, 78, 85, 122, 124
Slováci 86
Slované 21–23, 114, 116, 117, 122
Slovensko 61, 113, 116
Slovinsko, Slovinci 86
Southern Slavs 46
Sovětský svaz 113–115, 118–120, 122–124, 126, 127, 129
Soviet Union 135, 137
Spain 92, 94
Spojené státy americké (USA) 118, 120, 123, 128; → *America; Amerika*
Spolková republika Německo 124, 128
Srbsko, Srbové 86, 109
Srem 109
SRN → *Spolková republika Německo*
SSSR → *Sovětský svaz*
St. Petersburg → *Sankt Peterburg*
Stalin, Josif Vissarionovič 114, 119, 121, 123, 125, 135
Stalingrad 121
Stránský, Pavel 75
Střední Asie 114, 115, 119
Styria 46, 93
Sudetenland 135
Sudetská župa 125
Sudetští Němci 9, 122, 125, 127
Sudety 115, 120

Svatá říše římská (národa německého) 7, 8, 15–40, 60, 62, 85, 87
Svatoštěpánská koruna → *Uhry*
Syriakové 108

Š

Šlik, Kašpar 28
Španělsko 60, 61, 63, 66, 77, 79, 87
Štýrsko 23, 63
Švýcarsko 111

T

Tataři 104
Teherán 125
Ther, Philipp 138
Thököly, Imre 88
Thrákie 108, 109
Tomek, Václav Vladivoj 70
Toynbee, Arnold 118
Transylvania 98
Trento (Trident) 110, 134
Trident → *Trento*
Turecko, Turci 31, 32, 61, 63, 64, 74, 78, 85–87, 104, 107–109, 111, 112, 116, 120
Turkey, Turks 51, 93, 94, 98, 134, 135
Tyrol 93
Tyrolsko 63, 116

U

Uherská nížina 61
Uherské království → *Uhry*
Uhry (Svatoštěpánská koruna) 8, 15, 22, 23, 27, 29, 32, 34, 35, 59–65, 67, 68, 74, 77, 78, 80, 84, 85, 87, 88, 109, 110
Ukrajina 110, 113, 120, 129
Upper Austria 93, 94, 98
Upper Hungary 51
Upper Lusatia → *Lusatia*
USA → *Spojené státy americké*
USSR → *Soviet Union*

V

sv. Václav 25

Vasa dynasty 92

Vasovci 62

Velká Británie, Britové 17, 63, 106,
118–120, 122–125*Velkoněmecká říše* 89, 119, 121, 124,
125, 127*Videň* → *Wien**Vienna* → *Wien*

Vladislav II. Jagellonský 34

Vnitrorakouské země 63*Vorarlberg, Vorarlbersko* 63, 93

Vorel, Petr 4, 7, 11, 15, 43

Východní Prusko 120–122, 124*Výmar* → *Weimar**Vysoká Porta* 63**W***Weimar (Výmar)* 113

Wenceslas, St., Prince of Bohemia 48

Wettinové 33

White Mountain 95–98*Wien* (*Videň, Vienna*) 35, 54, 61, 62, 64,
77, 78, 83, 87, 93, 94, 98, 103, 109,
128, 137, 138

Wilson, Woodrow 111

Winkelbauer, Thomas 78

Wittelsbachové 33, 80, 87

Wladyslaw II Jagiello, King of Bohemia
and Hungary 53*Worms* 36**Z**

Zapolský, Jan → Jan Zapolský

ze *Zhoře* → *Skála*Zikmund Lucemburský, uherský a český
král, římský císař 26–29**Ž***Židé* 86, 88, 104, 109, 110, 113, 114, 116,
117, 119, 124

JAROSLAV PÁNEK – JIŘÍ PEŠEK – PETR VOREL

Velmocenské ambice v dějinách

The ambitions of powerful states in history

ACTA SOCIETATIS SCIENTIARUM BOHEMICAE

Svazek/Volumen 1

Vědecký redaktor Jaroslav Pánek

Typografie a technická redakce Petr Čížek

Vydala Učená společnost České republiky, Praha 2015

Vytiskla tiskárna SERIFA, s. r. o.,

Jinonická 80, 158 00 Praha 5

148 stran

ISBN 978-80-905088-1-1